

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Branislav Đurđev – ličnost i djelo

Redžić, Enver

2003

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/2e3391eb-4306-45cf-9463-d0bd97f6e65e>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Enver Redžić

Branislav Đurđev
- ličnost i djelo

SARAJEVO, 2003.

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

DJELA MONOGRAPHS

KNJIGA / VOLUME LXXVI

Odjeljenje društvenih nauka
Department of Social Sciences
Knjiga / Volume 44

Enver Redžić
Branislav Đurđev - ličnost i djelo
Branislav Đurđev - personality and work

Urednik / Editor
Vladimir Premec
dopisni član ANUBiH / correspondent member of ANUBiH

SARAJEVO, 2003.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(497.6)
926 Đurdev B.

REDŽIĆ Enver,

Branislav Đurdev : ličnost i djelo = Branislav
Đurdev : personality and work / Enver Redžić ;
urednik, editor Vladimir Premec. - Sarajevo :
Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine =
Academy of sciences and arts of Bosnia and
Herzegovina, 2003. - 102 str. : slika Branislava
Đurdeva ; 24 cm. - (Djela / Akademija nauka i
umjetnosti Bosne i Hercegovine ; knj. 76 =
Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 44 =
Monographs / Academy of sciences and arts of
Bosnia and Herzegovina ; vol. 76. Department of
Social sciences ; vol. 44)

Biografski podaci: str. 7-14

ISBN 9958-501-24-4

1. Up. stv. nasl. 2. Đurdev, Branislav
COBISS.BiH-ID 12637190

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja i
nauke broj 04-15-5031-1/03 od 28. 11. 2003. godine ova
publikacija je oslobođena plaćanja poreza na promet
proizvoda i usluga.

Sadržaj

<i>Biografski podaci</i>	5
<i>Osmanističke studije</i>	15
<i>Marksističke rasprave</i>	53
<i>O aktuelnim pitanjima u istorijskoj nauci i društvu</i>	75
<i>Politička istupanja</i>	87
<i>Značajke ličnosti i naučnog djela</i>	93

BIOGRAFSKI PODACI

Branislav Đurđev je po struci historičar - osmanist, po vokaciji teoretičar-kritičar, po prirodi talenta i intelektualnom nervu polemičar. Porijeklom Vojvođanin, najveći dio radnog vijeka proveo je u Bosni i Hercegovini, u Sarajevu.

U biografiji koju je predao ANUBiH sadržani su najvažniji podaci o njegovom životu i naučnom radu. Oskudne su informacije iz privatnog života. Kao da je smatrao da se njegova biografija iscrpljuje stvaranjem bibliografskih jedinica naučnih radova i istupanjem šireg javnog karaktera. Nije ostavio nikakve zabilješke kojima bi se upotpunio prikaz njegovog životopisa. A ko zna, možda će neki njegov biograf doći do tih obavještenja. Ipak, njegovi prijatelji znaju da je živio kompletnim životom. Ne samo u svojim naučnim radionicama - arhivima, bibliotekama, kabinetima.

Rođen je 4. avgusta 1908. godine u Sremskim Karlovcima. Osnovnu školu završio je u Perlezu, u Banatu, a gimnaziju dijelom u Sremskim Karlovcima a dijelom u Novom Vrbasu, gdje je maturirao 1928. Vjerovatno su porodične okolnosti bile razlog što je mijenjao mjesta školovanja. O tome sam ništa ne kaže. Poslije završene gimnazije, upisao se na Filozofski fakultet u Beogradu, gdje je studirao istoriju i orijentalnu filologiju. Pretpostavljamo da je u gimnaziji stekao interes za ove naučne discipline. U svakom slučaju, može se zaključiti da je bio uspješan student. Studije je završio 1934., a u toj godini objavio je prvi naučni rad pod naslovom: *Prva godina ratovanja Mehmeda Sokolovića u Banatu i prva opsada Temišvara* ("Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu, VII, sv. 1-3, str. 64- 79). Bilo bi interesantno znati da li mu je za vrijeme studija materijalne uslove života osiguravala porodica, odnosno da li je imao novčanu potporu neke humanitarne institucije ili organizacije. Podatak da je u prvoj godini univerzitetskih studija postao član KPJ čini ovu drugu mogućnost vjerovatnom.

Po završetku studija nastanjuje se u Perlezu u kome živi do 1937. godine baveći se profesionalno ribarstvom da bi u tom vremenu osnovao i vodio ribarsku zadrugu. Na taj način osiguravao je sredstva za egzistenciju jer, obilježen kao komunist, nije mogao dobiti zaposlenje kao nastavnik ili državni službenik. Rješenje je našao zaposlenjem na privatnoj gimnaziji bivših komunističkih poslanika Radovanovića i Đorđevića, u Beogradu na jesen 1937. godine. Za vrijeme boravka u Perlezu bio je pozvan na odsluženje vojnog roka bez prava na skraćeni tzv. đачki rok. Bio je upućen u Nevesinje u puk, jer je bila praksa da se politički sumnjivi mladići na odsluženje vojnog roka upućuju u zabita mjesta, teže pristupačna civilizaciji. Nakon kratkotrajnog nastavničkog rada na privatnoj gimnaziji, dobio je stipendiju turske vlade za post diplomski studij. Uporedo sa slušanjem predavanja na Filozofskom fakultetu radio je u Arhivu Predsjedništva vlade u Carigradu. Istraživao je i proučavao turske izvore za istoriju jugoslavenskih naroda, među kojima defteri iz doba Skender-bega Crnojevića. Ovi defteri će mu poslužiti kada bude

kasnije pristupio izučavanju turske vlasti u Crnoj Gori. Međutim, nije mu bilo dato da započete postdiplomske studije nastavi i okonča u Carigradu. Krajem 1938. godine, na zahtjev jugoslavenske vlade obustavljena mu je stipendija pa je morao da se vrati u zemlju.

Tada je, u aprilu 1939. godine, dobio zaposlenje u Sarajevu na mjestu kustosa-pripravnika u Zemaljskom muzeju. Ovaj momenat će biti od odlučujućeg značaja za naučni rad i stvaralaštvo Đurđeva. U Sarajevu će imati uslove za ostvarenje naučnih ambicija i projekata, za potvrđivanje sposobnosti u oblasti organizacije naučnog rada, za razmah intelektualne energije koju je radom obnavljao. U izražavanju naučnih mogućnosti Đurđeva Sarajevo je predstavljalo meku njegovog života. Diplomirani osmanist, profesionalni ribar, politički osumnjičeni intelektualac, slušalac postdiplomskih studija u Carigradu, pasionirani istraživač carigradskih arhiva, iz centra svjetske osmanistike našao se u Sarajevu u prvoj polovini 1939., u kome će se za njegovog naučnog vijeka Sarajevo razviti u vodeći centar bosanske i jugoslavenske osmanistike. Njegovom i zaslugom plejade bosanskih osmanista.

Treba reći da je prve godine "službovanja" u Sarajevu obilježio naučnom aktivnošću u znaku osmanističkih tema. Za dvije godine objavio je više naučnih priloga u istorijskim časopisima u Cetinju, Novom Sadu, Sarajevu, Zagrebu, Istanbulu i tako nagovijestio da će osmanistika u njemu imati plodnog istraživača i autora. Nažalost, njemačko-italijanska agresija i okupacija zemlje prekinula je njegove naučne planove. Poput srpskih oficira i vojnika odveden je u njemačko zarobljeništvo. Sudbina mu je bila naklonjena da preživi zarobljeničke godine. U biografskim podacima za Akademiju (30. I 1975.) napisao je da je među zarobljenicima propagirao političku platformu i ciljeve NOP-a. U avgustu 1945. vratio se u zemlju, u Sarajevo.

Sada je mogao da dođe do izražaja njegov naučni interes. Bio je primljen u Zemaljski muzej, instituciju sa naučnom tradicijom i rezultatom, ali ne u poslu kustosa, već u zvanju naučnog saradnika. Uprava Muzeja povjerila mu je da sređuje građu i rukovodi turskim arhivom, specijalnom naučnom jedinicom u Zemaljskom muzeju. Bio je to zadatak koji je odgovarao njegovom stručnom opredjeljenju. Na tom poslu dočekao je osnivanje Filozofskog fakulteta, pa je 1950. izabran u zvanje vanrednog profesora za istoriju južnoslavenskih naroda - turski period i istorijsku metodologiju. Kao rukovodilac turskog arhiva imao je mogućnosti da naučno obrađuje turske izvore i da izučava istorijske probleme naših naroda u doba osmanske vladavine. Četverogodišnja aktivnost u Zemaljskom muzeju rezultirala je saradnjom u naučnoj periodici Muzeja, SANU, Istorijskog društva Srbije afirmirajući se kao osmanist sa autoritetom istoričara veoma uglednog imena. Tada su objavljene njegove osmanističke studije o vonucima, o knezovima, o karakteru turskog feudalizma, o uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda,

o osnovnim problemima srpske istorije u periodu turske vlasti, studije koje spadaju u kapitalni fond naše osmanistike i koje su Đurđevu obezbijedile mjesto među njenim rodonačelnicima.

Filozofski fakultet dobio je u njemu profesora, koji je Fakultetu na startu osiguravao naučni renome da bi se razvio u jedan od centara humanističkih nauka u zemlji. Značajno je da je iste godine, na njegov prijedlog, osnovan Orijentalni institut, koji će steći istaknutu ulogu u razvoju osmanistike i orijentalne filologije. Njegov prvi direktor bio je Branistav Đurđev, koji će na ovoj dužnosti ostati do 1964. godine. On će biti pokretač i višegodišnji urednik časopisa Orijentalnog instituta *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom* ("POF"), koji je u svojim brojevima pružio prostor dragocjenim rezultatima naše osmanistike i osmanske kulture. Orijentalni institut se afirmirao kao centar koji okuplja darovite istraživače društvenog i kulturnog života u Bosni turskog perioda. Pored časopisa, Đurđev je u Orijentalnom institutu pokrenuo znamenitu zbirku "Monumenta turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrancia" sa ciljem da se u zbirci objavljuju, po planu i sistematski, turski spomenici od značaja za istoriju naših naroda.

Istoričari koji su činili katedru za istoriju na Filozofskom fakultetu bili su inicijatori osnivanja Istorijskog društva BiH i Godišnjaka Društva. Poslije Ante Babića, koji je bio osnivač Istorijskog društva i pokretač Godišnjaka, Đurđev je bio izabran za predsjednika Istorijskog društva 1954-1956., a član redakcije Godišnjaka bio je od pokretanja do odlaska u penziju, oko 20 godina. Za visok naučni renome Godišnjaka, zajedno sa članovima redakcije i saradnicima, nesumnjivo je zaslužan Đurđev, koji je i u Godišnjaku objavio neke od svojih poznatih osmanističkih studija.

Inicijative i organizatorski rad nisu predstavljali Đurđevu zapreku da naučno-istraživačkim projektima uvećava svoje naučno djelo. Naprotiv, njegov talenat ispoljavao se prvenstveno u izvornim studijama koje su tematirane pitanjima iz osmanske prošlosti naših naroda, kao i objavljivanjem kanun-nama i deftera Sandžaka u čijem sastavu se nalazilo naše stanovništvo. Njegov istraživački interes bio je usmjeren na istorijske izvore kojima se objašnjava turska vlast u raznim dijelovima naše zemlje, ali je, prema cjelovitoj bibliografiji, znatnije bio okrenut Crnoj Gori. Karakteristično za njegov naučni opus je da se uporedo sa istraživačkim izučavanjem društvenih kretanja u našim zemljama pod osmanskom vlašću Đurđev počinje da se potvrđuje radovima teoretskog sadržaja u oblasti istoriografije. Iako će na osmanskim studijama biti aktivan do kraja radnog vijeka, treba konstatovati da od kraja 60-tih godina u njegovoj bibliografiji sve značajnije mjesto pripada prilogima i raspravama teorijskog karaktera.

Ipak, u njegovim studijama preovladavala je osmanistička problematika po čijem izučavanju je poznat kao istoričar. Potvrđuje to i njegova doktorska

disertacija *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku* koju je odbranio pred komisijom SANU 1952. godine. Interesantno je da je Đurđev doktorsku tezu prijavio u SANU, za razliku od većine istoričara koji su teze prijavljivali i branili pred komisijama na filozofskim fakultetima. Đurđev sigurno nije računao da će imati teškoća u odbrani i objavljivanju disertacije. Desilo se, međutim, da su u vezi sa odbranom i promocijom nastupile okolnosti zbog kojih je postavljao neke zahtjeve, koje je odbijala komisija SANU i napokon odlučio da disertaciju ne objavi u izdanju SANU. Od tada je imao nesporazuma sa SANU, prema kojoj je u raznim prilikama istupao kritički u javnosti.

Kada je osnovano Naučno društvo BiH (1952), Đurđev je postao redovni član i veoma aktivno djelovao u Odjeljenju filološko-istorijskih nauka. U edicijama Naučnog društva *Radovi* i *Posebna izdanja* objavljivao je istraživačke rezultate koj su predstavljali značajan doprinos izučavanju društvenih procesa u našim zemljama. Četiri godine bio je predsjednik Naučnog društva BiH (1955-1959). Intezivnim i plodnim djelovanjem u Naučnom društvu Đurđev je, sa ostalim članovima Društva stvarao pretpostavke za uspon i afirmaciju Društva kao uticajnog faktora razvitka nauke u BiH.

Nakon 15 godina uspješnog realizovanja programskih zadataka u Naučnom društvu stekli su se neophodni uslovi da preraste u Akademiju nauka i umjetnosti BiH. Od osnivanja ANUBiH (1966) Đurđev je njen redovni član; ODN izabralo ga za sekretara, a skupština ANUBiH najprije za potpredsjednika da bi zatim od 1968. do 1971. godine bio predsjednik ANUBiH. Ispunjavajući navedene dužnosti, bitne u životu Akademije, Đurđev je uporedo gradio i dograđivao svoje naučno djelo kako osmanističkim studijama, tako i teorijskim priložima i radovima u hermeneutici društveno-istorijskih procesa kao i tendencija u razvoju istorijske nauke. Od posebnog su značaja njegove rasprave i polemike na međunarodnim kongresima istoričara, na kojima je pokretao određena pitanja iz privredne istorije balkanskih zemalja, iz opšteg razvoja historiografije, pitanja o uticaju filozofije istorije na istorijsku nauku, o problemu staleža, klasa i revolucije u istoriji.

Đurđev je smatrao da je njegovo učešće na naučnim konferencijama i kongresima istoričara, jugoslavenskim i međunarodnim, značajna potvrda njegove naučne aktivnosti. To se vidi iz biografije koju je predao Akademiji, u kojoj jedna od ukupno tri stranice sadrži podatke o njegovom učešću na konferencijama i konkursima.

U biografskim podacima zabilježio je da je učestvovao na mnogim međunarodnim kongresima istoričara, među kojima na Kongresu orijentalista u Carigradu (1951), na Kongresu istoričara u Rimu (1955), na Kongresu u Štokholmu (1960) sa više diskusionih priloga, na Prvom kongresu balkanologa u Sofiji (1969) sa diskusijom o problemima osmanskog feudalizma u

XVI-XVIII vijeku, na Kongresu u Moskvi (1970) sa koreferatom *Istorija i sociologija*, na konferenciji u Ašhabadu (1972) sa referatom o radu na poručavanju bosanskohercegovačkih pisaca koji su pisali na perzijskom jeziku, na Kongresu orijentalista u Parizu (1973) sa referatom o turskoj recenziji rudarskog zakona despota Stevana Lazarevića. Uporedo, Đurđev je bio stalni učesnik na svim kongresima jugoslavenskih istoričara, a navodi da je na Kongresu u Ohridu (1969) podnio referat o odnosu srpske crkve i Ohridske arhiepiskopije 1459-1589 i da je za Kongres u Budvi (1973) određen da na plenarnom zasjedanju podnese referat "Marks o odnosu sela i grada u istoriji i o razvitku ekonomske formacije društva". Navedeni podaci svjedoče da je jugoslavenska i svjetska istorijska nauka u Đurđevu imala predstavnika koji temama i pitanjima provocira i promovira napredak istorijske nauke u što je ulagao nemirnu stvaralačku misao i silnu intelektualnu energiju. Tako je sticao i stekao ime istoričara svjetskog značaja, autora čija su mišljenja i saznanja respektovali istoričari koji su se s njim slagali kao i oni koji su mu oponirali.

Đurđev je bio jedan od najvažnijih priređivača i autora druge knjige "Istorija naroda Jugoslavije" u kojoj se obrađuje razdoblje od početka turske vladavine do kraja XVIII vijeka. Sa profesorima Jorjom Tadićem i Bogom Grafenauerom napisao je Predgovor i Uvod da bi samostalno obradio krupne teme kao što su Osmansko carstvo i njegovo uređenje, Kriza turskog feudalizma, Raspadanje turskog feudalizma, Položaj Srbije, Crne Gore, Srijema, Bačke i Banata u posebnim poglavljima knjige, Položaj i ulogu srpske crkve u borbi protiv turske vlasti. Sa Jorjom Tadićem i Bogom Grafenauerom koautor je završnog teksta *Sazrijevanje uvjeta za početak nacionalnih pokreta i oslobodilačke borbe*. Povodom objavljivanja druge knjige *Istorija naroda Jugoslavije* Đurđev je napisao članak pod naslovom *Osnovna istorijsko-etnička pitanja u razvitku južnoslavenskih naroda do obrazovanja nacije* (Pregled, Sarajevo, 1960, br. 7-8) gdje u zaključku kaže da su Južni Slaveni u XVIII vijeku ušli u eru stvaranja nacija.

Obrada XIX vijeka trebalo je da čini treći tom Istorije naroda Jugoslavije, koji nije ostvaren. Ovaj zamašni projekt bio je u funkciji stabilizacije i istorijskog opravdanja jugoslavenske države i njenog federativnog uređenja. Razlog što nije dovršen leži u porastu tendencija dezintegracije u kojima se izražavao početak krize nacionalnih odnosa u državi. Ipak, nezavisno od društvene funkcije koja joj je bila namijenjena, Istorija naroda Jugoslavije kao zajednička edicija izdavačkih kuća Beograda, Zagreba i Ljubljane, potvrđuje relevantnog dometa istorijske nauke u Jugoslaviji toga vremena. Kao autentični naučni rezultat ona je nadživjela vrijeme u kome je zamišljena i realizovana. U ovoj činjenici neosporno su bili plodotvorni i prisutni i prilozi Branislava Đurđeva.

ANUBiH je 1966. na prijedlog Đurđeva odlučila da se sačini Projekt Istorije naroda BiH. Predsjednik Komisije koja je trebalo da rukovodi organizacijom rada na Projektu bio je Đurđev. Bilo je obrazovano šest potkomisija sa zadatkom da se pripremi šest knjiga u obimu oko 3.000 stranica. Pristupilo se sistematskom prikupljanju istorijske građe neophodne za ovakvo naučno djelo, kao i angažovanju autora za pojedine teme.

Interesantan je podatak da je sekretar akademijine Komisije dr Muhamed Hadžijahić bio spiritus agens Projekta "Stav Muslimana u pogledu nacionalnog opredjeljenja", koji je vodio Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka (1967). Ova inicijativa došla je poslije eseja profesora Muhameda Filipovića "Bosanski duh, šta je to" koji je objavljen u časopisu "Život". Hadžijahićev Projekt završen je i objavljen u "Studijskom izvještaju 1970". Vremenska koincidencija projekata Akademije i Fakulteta političkih nauka bila je vjerovatno slučajna, izraz potrebe da se dva različita projekta paralelno realizuju i njihovi rezultati u političkoj praksi koriste.

Za razliku od "Hadžijahićevog" projekta koji je ostvaren u planiranom roku zahvaljujući činjenici da je jedan autor (Hadžijahić) obradio gotovo sve predviđene teme, Akademijin projekt, koji je u skladu sa koncepcijom imao glomazan, idejno i stručno neujednačen sastav, bio je već na startu izložen nesavladivim problemima. Sam Đurđev, njegov inicijator i autor, smatrao je da je uzrok promašaja bio u koncepciji i organizaciji. Njegovo je mišljenje da je trebalo ići na manju sintezu, odnosno da je pogrešna bila orijentacija nekih saradnika da se najprije prikupi što više nepoznate arhivske građe, jer je dostignuto znanje historičara bilo dovoljno da se sačini seriozno naučno djelo o "istoriji naroda i narodnosti BiH" ("Opredjeljenja", br. 9, 1984. "Nakon četvrt vijeka"). Neuspjeh Projekta Đurđev obrazlaže takođe suprotnostima srpskog i muslimanskog nacionalizma; prvi kaže: "Revolucija je naša", a drugi tvrdi "Država je naša". Prisutnost ovih struja u istorijskoj nauci onemogućavala je realizovanje Projekta koji je bio u funkciji naučne argumentacije BiH kao istorijske državne cjeline i zajednice njenih naroda. Moglo bi se reći da je Projekt ignorisao navedena strujanja i u izvjesnom smislu nosio utopistički karakter. Možda je Đurđeva prevarila zvučna državno- partijska propaganda koja je u početku pratila pojavu Projekta, a koja će vremenom posustati. U svakom slučaju, u radu na Projektu on je bio motiviran njegovim naučnim karakterom, a nije mi daleka misao da je u pojavi naučne "Istorije naroda i narodnosti BiH" vidio ostvarenje jednog od svojih životnih ciljeva. Iako, istorijska problematika BiH nije bila u fokusu ni dominantna u njegovom naučnom djelu, stoji činjenica da je lavovski dio svog opusa stvorio u BiH, u Sarajevu, čiji će građanin biti više od polovine svog životnog vijeka, od 1939. godine do 1992. godine, sa kratkim prekidom. U sarajevskoj periodici i izdanjima objavio je više od polovine svojih radova.

Đurđev je bio naučnik izrazitog senzibiliteta za pojave i tokove u životu društva koje živo prati i na njih reagira javnom riječi. On visoko cijeni Titovo opredjeljenje za samostalan jugoslovenski put u razvoju socijalizma. Kao naučnika i javnog radnika privlači ga oblik samoupravnog socijalističkog društva, posebno stanje i razvoj samoupravljanja u univerzitetkim institucijama i naučnim ustanovama. O tim pitanjima objavio je više priloga u naučnim časopisima i u periodici šireg društvenog profila. U razmatranjima ove tematike on se uporedo potvrđuje i kao sociolog, koji znanstveno piše o odnosima u socijalističkom društvu i produbljeno analizira odnose između radničke klase i inteligencije, koje smatra osnovnim polugama i nosiocima društvenog progressa. Naročito je isticao značaj Akademija nauka i umjetnosti koji im pripada kao tvorcima strategije razvoja nauke i kulture u društvu.

Bibliografija njegovih studija, priloga, rasprava i djela sadrži 292 jedinice (Vesna Mušeta- Aščerić: "Bibliografija radova akademika prof. dr Branislava Đurđeva" - "Prilozi", br. 28 Sarajevo, 1999., s. 271-301). Od toga su četiri knjige. Slučaj je htio da su dvije knjige objavljene u izdanju "Svjetlosti" u vrijeme kad sam ja bio direktor, odnosno urednik: "Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku" (1953) i "Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda" (1964). ANUBiH je bila izdavač njegovih djela "Kako su nastali despota Stevana Lazarevića zakoni za Novo Brdo" (1987), a Istorijski institut u Novom Sadu izdavač je njegovih izabranih marksističkih rasprava "Razvitak čovečanstva i društvo" (1980).

Đurđev je boravio u Kini u oktobru 1981, gdje je održao više predavanja o marksističkom shvatanju istorije i imao više razgovora sa kineskim istoričarima. Namjeravao je da kao putnik i istoričar izloži svoje utiske iz tog boravka u posebnoj knjizi koja bi nosila naslov "Kineski rez u moje shvatanje istorije". U članku "Alternativa u razvitku socijalizma i u shvatanju savremene istorije" (Pregled, br. 9, Sarajevo, 1983) saopštava da je "knjiga završena osim dvije glave". Jedna se odnosi na problem nacije, a druga na problem revolucije. S obzirom, da su ova pitanja predstavljala veliki naučni izazov, Đurđev nije bio siguran kada će knjigu završiti. Dvije glave planirane knjige objavio je u Letopisu Matice srpske, Novi Sad, 1982. a treću u Prilozima Instituta za istoriju, Sarajevo, 1984. Nije poznato da li je obradio problem nacije i revolucije, ali knjiga "Kineski rez...." nije stigla da bude uvrštena u Bibliografiju njegovih radova.

Za svoje naučno djelo Đurđev je dobio visoka društvena priznanja, savezna jugoslovenska i republička bosansko- hercegovačka. Već 1946. postao je dobitnik nagrade Vlade FNRJ, a zatim je dobio 27-julsku nagradu BiH (1960), Šestoaprilsku nagradu grada Sarajeva (1965). Nagradu ZAVNOBiH-a primio je 1975., a nagradu AVNOJ-a 1978. Najviše naučne ustanove u

zemlji izabrale su ga za svog člana: JAZU, SAZU, MANU, CANU. Od nacionalnih akademija u svoj sastav nije ga izabrala samo SANU, koja nije nikako mogla da zaboravi kritike koje joj je Đurđev upućivao.

Neočekivano u ANUBiH-u, Đurđev je odlučio da se preseli u Vojvodinu, u Novi Sad (1980). Poznato mi je da sa našom Akademijom nije imao nikakvih nesporazuma, koji bi mogli biti razlog za takvu odluku. Takođe mi je poznato da je u to vrijeme vodio pregovore sa predsjednikom Gradskog komiteta SKJ za Novi Sad i da je bio nezadovoljan što prilikom popunjavanja sastava nije te godine bio izabran u Savjet Republike BiH. Nezadovoljstvo je obrazlagao da je u Savjetu Republike već bilo nekoliko članova ANUBiH. U kuloarima ANUBiH se pričalo da je očekivao da će biti izabran za predsjednika VANU koja je te godine bila osnovana. Nezavisno od toga da li je u gornjim navodima bilo istine ili proizvoljnosti, Đurđev je napustio Sarajevo i svoju naučnu aktivnost, koja je iskazana u njegovoj Bibliografiji, nastavio u Vojvođanskoj akademiji, koja ga je izabrala za člana svog Predsjedništva. Matica Srpska i VANU su u svojim izdanjima objavile brojne studije i rasprave u kojima se Đurđev kritikom postmarksizma zalaže i bori za izbornu shvatanje i tumačenje marksizma, posebno marksističkog shvatanja istorije kao prirodno-istorijskog procesa. Istorijski institut Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, kao prvu svesku svoje edicije "Odabrane stranice" objavio je knjigu njegovih izabranih radova pod naslovom "Razvitak čovečanstva i društvo".

Kao što je iznenada preselio iz Sarajeva u Novi Sad, tako se, takođe neočekivano, vratio u Sarajevo, 1. XI 1988. godine. Aktivnost je nastavio u ODN i sarajevskoj periodici, kojoj je svojim historiografskim i teorijskim prilogima podizao renome. *Godišnjak*, *Prilozi*, *POF*, *edicije Akademije*, *Opredjeljenja* ponovo su tribine sa čijih tabaka struje kritičke misli i gledišta neumornog istoričara, mislioca istorije. Gubitak supruge Ruže, s kojom je dijelio život više od pet decenija, s kojom je proputovao i obišao mnoge naučne centre u svijetu kao učesnik naučnih kongresa i konferencija, doživio je kao udarac sa dubokim ranama. Ubrzo zatim dogodila se agresija srpskog velikodržavlja na BiH. Rat i svakodnevno granatiranje Sarajeva nije mogao da podnese čovjek humanističke nauke, koji je bio zašao u devetu deceniju života, kome je javna riječ bila izraz i način života. U strahu da ne izgubi sina jedinca i njegovu porodicu, naročito unuku Ognjenku, koja je nosila gene naučnika, obratio se Akademiji za pomoć da se prebaci u Novi Sad. Predsjedništvo RBiH omogućilo mu je avionski transport sa porodicom u ljeto 1992. godine. Daleko od Sarajeva, beskrajno daleko od supruge Ruže, dovršavajući život u teškim duševnim patnjama, Đurđev je umro u Novom Sadu 20. II 1993. godine. Prošlo je nekoliko mjeseci kada smo to u Akademiji saznali. U desetkovanom ratnom sastavu Akademija mu je posmrtnom komemoracijom iskazala poštovanje i zahvalnost.

OSMANISTIČKE STUDIJE

Opredjeljenje da će se kao istoričar posvetiti osmanističkim studijama Đurđev je potvrdio već 1934. godine završetkom studija istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Do njemačkog napada na Jugoslaviju i odlaska u zarobljeništvo, objavio je, prema Bibliografiji dr. Vesne Mušeta-Ašćerić, osam kraćih radova. Zahvaljujući susretljivosti orijentaliste gospodina Vojislava Vujanovića, koji mi je poklonio neke od ovih radova, u mogućnosti sam da ih ovdje predstavim.

U prvom među radovima koji je objavio 1934. godine, Đurđev je na osnovu istorijske građe, pretežno ugarske, obradio ratove koje je vodio beglerbej Rumelije Mehmed Sokolović za osvajanje Banata ("Prva godina ratovanja Mehmeda Sokolovića u Banatu i prva opsada Temišvara" - Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu, VII, sv. 1-3 (1934), 64-70). Sultan Sulejman je pobjedom nad Ferdinandom bio zauzeo Budim 1541. i Ugarsku do Tise. Deset godina kasnije (1551) sultan Sulejman je povjerio Mehmedu Sokoloviću komandu nad vojskom za operacije u Erdelju. Đurđev smatra da je otporna snaga Ugarske bila tada slaba usljed njenog feudalnog uređenja i u tome je vidio najvažnije elemente za širenje Osmanske imperije na ovom prostoru. Sa vojskom od 60.000 ljudi Sokolović je krenuo na Erdelj. Istovremeno, nastojao je da pridobije Srbe i seljacima obećavao oslobođenje. Sokolović je ocjenjivao da su Srbi važan faktor u politici turske imperije. U septembru 1551. zauzeo je Bečej i Bečkerek; na ovom području Srbi su se otvoreno predavali Turcima i učestvovali s njima u vojnim pohodima. Pošto je u novembru zauzeo grad Lipovo, preduzeo je napad na Temišvar, koji je dugo držao pod opsadom bez uspjeha da ga osvoji. Ferdinandove snage povratile su Lipovo, ali nisu mogle da povrate Bečej i Bečkerek. Propali su pokušaji da se ustankom stanovništva ovi gradovi otmu od Turaka.

"Dva deftera crnogorskog sandžaka iz vremena Skender-bega Crnojevića" je rad koji je Đurđev objavio u "Zapisima Istorijskog društva Crne Gore" g. XII, knj. XXIV, Cetinje, 1940, s. 26-29. U uvodu Đurđev objašnjava da defter predstavlja zemljišnu i poresku knjigu, iz koje se može doznati o ekonomskom stanju naroda pokrajine na koju se defter odnosi. Medjutim, defteri pružaju i etnografske podatke kao i druge važnije pojedinosti. Crnogorski defter koji je napisan 15. maja 1521. u Carigradu, sadrži podatke koji su skupljani sa znanjem sandžak-bega Skendera. Ovaj defter je značajan po tome što sadrži popis nahija, sela, mahala, odnosno plemena i bratstava sa kućama i baštama. Po ovome defteru Crnogorski sandžak se dijeli na šest nahija. Drugi Crnogorski defter je obimniji, a napisan je juna-jula 1523. On sadrži žalbu raje koja se potužila sultanu zbog načina kako je Skender-beg popisao katastar. Na ovu žalbu carevom naredbom obrazovana je komisija da popiše novi katastar. U vezi sa ovim defterom Đurđev objašnjava sadržinu odredaba prema kanun-nami vilajeta Crne Gore o plaćanju poreza po "vlaškom običaju" na kuće i baštine.

Izlažući sadržinu ovih deftera Đurđev je želio da istakne njihov značaj za našu istoriju pod Turcima, jer oni objašnjavaju mnoge stvari do tada nepoznate našoj istorijskoj nauci i obaraju izvjesne tradicije crnogorskih bratstava koje su prodrle u nauku kao tačne.

U zapisima Istoriskog društva Crne Gore, XIII, knj. XXIV. sv. 6, 332-337. Cetinje, 1940., Đurđev je objavio rad "Filuridžije u Crnoj Gori u vremenu Skender-bega Crnojevića". Na početku ovog priloga Đurđev objašnjava šta znači naziv "filuri", odnosno "filuridži". Pod imenom "filiridži" podrazumijeva se čovjek koji plaća filuri - dukat- koji su plaćali vlasi. To je godišnji porez u vrijednosti jednog dukata. Porez filuri se postepeno povećavao, što je zavisilo od vrijednosti dukata. U vrijeme Skender- bega Crnojevića u Crnoj Gori vlasi - stočari su bili najbrojniji društveni red. Vlasi-stočari u turskim dokumentima nazivaju se "filuridžije", jer su plaćali porez "filuri". Prema defteru iz 1521, kao i prema defteru iz 1523. u većini nahija svi stanovnici su filuridžije i plaćaju od kuće i baštine porez filuri. Naselje u nahijama dijeli se na "zajednicu filuridžija" i na "zajednicu tuzdžija", tj. ljudi čija je obaveza da rade u solanama. Bilo je naselja, kao Donji i Gornji Grbalj, u kome je pored hrišćanskog bilo i nekoliko muslimanskih posjednika baština, koji nisu plaćali istu sumu kao filuridžije, već su plaćali paušalno godišnji zakup. U vrijeme Skender- bega Crnojevića stanovništvo Crnogorskog sandžaka spadalo je najvećim dijelom u red filuridžija. Turci su preuzeli vlaške institucije kao običajno pravo prema institucijama srednjevjekovnih balkanskih država. Dok se u srednjevjekovnoj srpskoj državi pod imenom vlah razumije stočar, u turskim dokumentima za naše pokrajine može se razumjeti samo Srbin stočar, koji je u većini sandžaka bio u vojničkoj, odnosno poluvojničkoj službi. Đurđev nalazi da je od velikog značaja činjenica što se taj društveni red pod Turcima proširio u svim krajevima gdje su živjeli Srbi i da je snažno uticao u obrazovanju bića srpskog naroda. On smatra da je (kod Srba) pitanje o ulozi vlahu u formiranju srpskog naroda istorijsko-sociološkog a ne filološko-etnografskog značaja, jer se tokom vijekova od etničke grupe razvio društveni red. Vlasu u Crnoj Gori pod Skender-begom Crnojevićem nisu doseljeno stanovništvo. Vlasu su Njeguši, Deklići, Ozrinihići, Malonšići i druga plemena i bratstva, koja su i prije Turaka postojala u Crnoj Gori.

Na kraju ovog priloga Đurđev podvlači da defteri iz 1521. i 1523. predstavljaju najstarije podatke turskog zakonodavstva o vlasima.

Prilog "Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom" Đurđev je objavio u "Glasniku Zemaljskog muzeja BiH", g. LII. 1940. sv. 1, 49-67, Sarajevo, 1941.

Na početku rada Đurđev obavještava da su Stojan Novaković, Ćiro Truhelka i drugi autori utvrdili da su Turci izvjesne pravne ustanove preuzeli od

balkanskih srednjovjekovnih država, ali to nisu učinili iz pravnih dokumenata već kao običaj, adet. Prema jednoj kanun-nami, kao i prema Kuprešiću, vojnički red imao je vlašku osnovu. Na našem području kanun-name i drugi dokumenti riječju "eflakar" označavaju Srbe stočare, koji su bili povlašćeni u plaćanju poreza jer su bili u vojničkoj, odnosno poluvojničkoj službi, odnosno jer su služili kao kolonizatorski elemenat. U srednjovjekovnim srpskim spomenicima spominju se vlaške starješine knez i primićur, koji obavljaju istu dužnost. Međutim, u turskim dokumentima knez i primićur ne predstavljaju istu dužnost. Vlaški zakon iz kanun-name od 1521. je najstariji turski zakon o vlasima. Prema odredbama tog zakona ustanove kneza i primićura nisu iste. U defteru bosanskog sandžaka (1528) baštine primićura oslobođene su plaćanja poreza i nameta. Dužnost primićura je da pomaže poreznicima pri kupljenju poreza. Ova dužnost je nasljedna i prelazi sa oca na sina. Sremska kanun-nama iz 1588/89. određuje da je dužnost knezova i primićura da naseljavaju zemlju, da skupljaju poreze i namete i da su zbog toga oslobođeni plaćanja poreza i nameta. Knezovi i primićuri dobivali su dužnost beratima.

Ustanova kneza i primićura javlja se i postoji gotovo u svim našim krajevima pod Turcima u kojima su vlasii, odnosno Srbi stočari bili naseljeni. Ugled knezova i primićura vremenom se mijenjao i opadao što se objašnjava činjenicom da vlasii postepeno gube značaj koji su prvobitno imali za Osmanlijsko carstvo. Oni postaju obična raja, pa i njihove starješine gube vremenom čast koju su imali. Iako se ustanova knezova i primićura spominje u turskim dokumentima sredinom XV vijeka, Turci su 1373. i 1376. uzeli red "vojnu-ka" koji ima izrazito vlašku osnovu. Đurđev pretpostavlja da su Turci poslije Maričke bitke uzeli ustanovu kneza i primićura, jer se riječ "primićur" nalazi u upotrebi u jugoistočnim dijelovima srednjovjekovne srpske države.

Kao prilog ovom radu Đurđev je izvorno, na turskom jeziku, objavio nekoliko turskih dokumenata, među kojima Vlaški zakon, čiji su dijelovi nastali prije zauzimanja Beograda 1521., Berat primićura Radojice sina Novakova iz Staroga Vlaha od 6. II 1641, Berat primićura Petra, sina Radojičina iz Staroga Vlaha od 16. II 1651.

*

* *

Naučno djelo Branislava Đurđeva pokriva više područja od kojih su najvažnija: istorija i karakter osmanskog feudalizma s posebnim pogledom na uticaj u razvitku naših naroda; pitanja marksističke teorije i marksističkog shvatanja i tumačenja istorije; radovi izvan ovih područja koji sadrže njegove poglede na aktuelna pitanja u istorijskoj nauci i društvu. Dok radovi iz prva dva područja bitno određuju njegov lik naučnika, prilozi iz trećeg područja su dopunskog, korelativnog značaja. U našoj kulturi Đurđev je

zauzeo istaknuto mjesto kao historičar-osmanist i kao marksistički teoretičar, odnosno kao vrsni poznavalac izvorne Marksove misli, ali i kao intelektualac čija je misao prepoznatljivo prisutna u tokovima društvenog života.

Poslije ovih napomena pristupamo razmatranju temeljnih studija koje pripadaju prvom području, kapitalne problematike koju on rješava u svom osmanističkom opusu. Kako po struci nisam osmanist, a inicirao sam Projekt "Akademici historičari" u kome izrada monografije o Đurđevu ima svoje mjesto, zadovoljiću se prezentiranjem njegovih krucijalnih priloga koji ga čine jednim od naših vrhunskih osmanista, nastojeći da naučno-informativnim prikazom odgovorim interesu poštovalaca njegovog naučnog djela i imena.

Radom "O vojnicima, sa osvrtom na razvoj turskog feudalizma i pitanje osmanskog agaluka" (Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1947) Đurđevu pripada mjesto pionira moderne osmanistike u BiH. Pored ove studije potvrđuju to izrazito dvije činjenice: 1950. izabran je za profesora Filozofskog fakulteta za predmet historija naroda Jugoslavije - turski period, a iste godine imenovan je na dužnost direktora Orijentalnog instituta. To su centri osmanistike u našoj zemlji u čiju je afirmaciju Đurđev ulagao svoje najbolje sposobnosti, profesora, naučnika i organizatora.

U studiji "O vojnicima" Đurđev se prethodno kritički osvrnuo na mišljenja Jirečeka i Truhelke, koji su se razlikovali u tumačenju nastanka ovog vojničkog reda, pri čemu je svoje gledište temeljio na turskim izvorima, posebno na kanun-namama s početka XVI vijeka. Prema tim izvorima vojnuci su "poseban red među vlasima"; to je vojnički red o kome se najviše zna u Bugarskoj, ali je vojnika bilo i u Srbiji, Bosni i Slavoniji. Turski izvori dijele vojnike na carske i obične. Dužnost carskih ograničavana je na čuvanje carskih konja. Đurđev pretpostavlja da je poslije Mohačke bitke vojnički red preuzet u turski vojni sistem. Po pravilu, vojnuk je obrađivao svoju zemlju sa svojom porodicom. Zemlja koju je držao vojnuk-hrišćanin zvala se baština koja nije nasljedna, a zemlja koju je držao musliman zvala se çiftluk. Kanun-nama iz XVIII vijeka kaže da vojnuk ne može postati rajetin, ali ni rajetin vojnuk (97).

Osloncem na spomeničke podatke Đurđev je zastupao stanovište o vlaškom porijeklu vojnika (106). Vojnuci-vlasi dijelom su išli u vojsku, a manjim dijelom su ostajali kod kuće, a postojale su i posebne ustanove vojnika u kojima su dva dijela vojničkog reda ostajala kod kuće, a jedan išao u vojsku. U vrijeme mira dužnost vojnika bila je da čuvaju granicu, a za vrijeme rata služili su kao izviđačka konjica. Vojnički red martoloza bio je takođe vlaško-stočarskog porijekla. Vlasi su, prema Đurđevu, romanizirani stanovnici Balkana prije doseljenja Slovena. Prelazom na zemljoradnju otpočeo je proces alaviziranja vlaha u srednjevjekovnim slovenskim državama koje su Turci osvojili i u kojima su zatekli vlaško-stočarsko stanovništvo (109-110).

Vlaška osnova vojnučkog reda mijenjala se u zavisnosti od razvoja osmanskog feudalizma. U vrijeme preuzimanja vojnučkog reda u turski vojni sistem osmanski turski feudalizam nalazio se u fazi uspostavljanja, što ga je, u poređenju sa balkanskim feudalizmom, činilo privlačnijim seljacima balkanskih zemalja (121). Ova okolnost pogodovala je formiranju mišljenja da je balkansko seljaštvo pozitivnim odnosom pomoglo naglom širenju turskih osvajачkih planova. Đurđev smatra da je položaj seljaka pod turskom vlašću u prvim stoljećima bio različit, ali odbacuje tvrdnju da je uvijek bio lakši. Zahvaljujući procesu stabiliziranja stočara u zemljoradnji, kao i napredovanju osmanskog turskog feudalizma vojnučki red postepeno se odvajao od vlaške osnove. U 17. vijeku ima pojava da komandanti zahvataju vojnučke baštine pa se može konstatovati da tokovi u razvoju turskog feudalizma djeluju u pravcu socijalnog izjednačavanja vojnika sa rajom (121).

Za razliku od stanja u Bugarskoj, turski izvori iz prve polovine XVI vijeka potvrđuju da je u Bosni bilo malo vojnika (126). Njihov položaj odgovarao je položaju raje koja je u vrijeme Mehmeda II Osvajača turski kmet (128). Prelazom na islam pripadnici vojnučkog reda nisu više bili vojnuci. U položaju raje oni obrađuju zemlju. Raja, međutim, nije vlasnik zemlje jer je spahija može otjerati. U Bosni su spahijsko-timarske zemlje držale prvo mjesto, ali za Bosnu nije postojalo neko posebno tursko zakonodavstvo (128). Ne može se govoriti, ističe Đurđev, o izuzetno bosanskom feudalizmu u Osmanskom carstvu (129). I u Bosni se osjećala jaka centralna vlast. Njeno slabljenje od kraja XVI vijeka bilo je praćeno mnogim promjenama u društvenim odnosima, koje su bile izraz procesa raspadanja turskog feudalizma: pooštavanje eksploatacije raje, početak čiftlučenja, porast moći janjičara, ekonomske i političke promjene u gradovima. Od janjičara prevashodno potiče agaluk u Bosni (130). Svojina raje bila je prva na udaru jer se individualno seljačko gazdinstvo moglo zakupiti i prodati. Janjičari-age na tom su gradili svoju ekonomsku snagu. Zajedno sa feudalcima oni su u Bosni bili nosioci čiftlučenja. U bosanski agaluk je, osim janjičara, ulazilo i drugih gradskih elemenata, koji su se dočepali velikih zemljišnih posjeda. Janjičari su se u XVIII vijeku toliko osilili da su ugrožavali centralnu vlast i poredak u Carstvu. 1926. godine donesen je zakon o njihovom ukidanju.

U studiji "*O vojnućima*" Đurđev je polemizirao sa Ćirom Truhelkom i osporavao njegovo tumačenje da je vojnučka organizacija nastala u Bosni, da je u Bosni bilo vojnika mnogo, da su staro-bosanski kmetski odnosi ostali pod Turcima, da spahiju svodi na pobirača poreza, da su slobodni seljaci u Bosni XIX vijeka recidivi vojnučkog reda (131). Navedene stavove Đurđev objašnjava Truhelkinim nastojanjem da kmetske odnose u Bosni tretira kao staro-bosanske agrarne odnose s kojima je sraslo slobodno bosansko seljaštvo.

U zaključku studije Đurđev ocjenjuje da su hrišćani spahije, knezovi i stočarsko-vojnički redovi izvjesno vrijeme predstavljali uporište turskog feudalizma među balkanskim narodima, da je turski feudalizam zaustavio u razvitku balkanske narode i odvojio ih od evropskog razvitka. Otpor balkanskih naroda potvrdio je da je turski feudalizam izgubio uporište među njima (133/4).

Nastavljajući da informiramo čitaoca o osmanističkim radovima ili kako sam naziva "raspravama", držaćemo se hronološkog redoslijeda i poretka u kome su ti radovi nastajali i objavljeni.

Poslije studije "*O vojnicima*" (1947), Đurđev je objavio raspravu "*O knezovima*" u Istorijском časopisu, organu Istorijског instituta SANU, sveska 1-2, 1948. Rasprava je nastala kao rezultat autorovog naučnog uvjerenja da ustanova knezova ima prvorazredan značaj u istoriji srpskog naroda. Njenu podlogu čine turski istorijski izvori - bosanska kanun-nama iz 1530., kanun-nama s kraja XVI i početka XVII vijeka, 1588/9, Turski arhiv Zemaljskog muzeja, zbirka Gliše Elezovića Turski spomenici, kanun-nama Zvorničkog sandžaka, Požeška kanun-nama iz 1545, Crnogorska kanun-nama iz 1523. Drugu podlogu čine rasprave i djela Vuka Stefanovića Karadžića, Hummera, Radonića, Novakovića, J. Tomića, Jirečeka, Erdeljanovića, Fehima Barjaktarevića, V. Skarića, Vase Čubrilovića, Nedima Filipovića, Gliše Elezovića, Čire Truhelke. U njihovim rezultatima Đurđev je imao uporište za mnoge svoje stavove, ali je nalazio razloge i za kritičke primjedbe (Hammer), za polemike i kritičke osvrte (Elezović).

Đurđev konstatuje da najstariji turski dokument koji spominje knezove i primićure predstavlja pismo Isabega Dubrovčaninu Franku, koje je Čiro Truhelka datirao u 1454. a Gliša Elezović u 1464. godinu. Iz dokumenta se vidi da su knezovi imali prilično značajnu ulogu u doba turskog prodiranja na Balkan i da su se uključivali u turski feudalizam i upravni aparat turske države (9). Prema Požeškoj kanun-nami iz 1545. knezovi su u to vrijeme bili nahijske čehaje (10). Sremska kanun-nama iz 1588/9. navodi da su knezovi i primićuri bili obavezni da učestvuju u vojnom pohodu i da su bili oslobođeni svih dažbina i poreza (11). Ali-Čauš iz Sofije 1653. obavještava da su knezovi i primićuri ulazili u carsku službu u vrijeme osvajanja, a dužnost im je bila da skupljaju harač i da služe za neke ratne potrebe. Berat Anastasa Raškovića iz 1722. sadrži podatke da su knezovi, pored dužnosti da skupljaju poreze, morali da vraćaju odbjegli raju u njihovo mjesto (12). Anastasov berat saopštava da je prikupljanje poreza davan u zakup (13).

Na osnovu navedenih izvora Đurđev zaključuje da su u starije doba turske vladavine knezovi bili dužni da skupljaju poreze (filurija), da se brinu o naseljenosti krajeva u kojima su bili "čehaje", da budu posrednici između turske vlasti i raje i da su u određenim krajevima morali ispunjavati vojne

zadatke (14). Postojale su dvije kategorije sa titulom kneza: knez spahija bio je turski feudalac, a seoski knez je bio čehaja nahijske, seoske samouprave. Đurđev ističe da je ovih knezova kao i knežina bilo mnogo u našim zemljama pod turskom vlašću.

Kao društveno-istorijska pojava knez pripada zatečenim ustanovama koje su se održale i afirmirale u uslovima osmanskog feudalizma. Knezovi su imali dvojaku ulogu, u doba ranijeg osmanskog feudalizma oni su kolaborirali i predstavljali uporište turske vlasti, da bi u razdoblju razvijenog feudalizma u znaku čiftlučenja preuzimali ulogu protivnika osmanskog feudalnog poretka i njegovih političkih organa. Đurđev smatra da se ustanova kneza kao nosioca feudalno-plemićke titule rijetko gdje održala, ali i to u većini slučajeva kratko vrijeme (16).

Titula kneza vodi porijeklo od rodovskih starješina, a knezom se u srednjem vijeku nazivao i starješina katuna. U timarskoj nahiji knez je starješina seoske autonomije. U procesu čiftlučenja koji je donio razvitak turskog feudalizma prevaziđene su pretpostavke za održanje veće autonomije na selu. U ovoj fazi turskog feudalizma za koju je vezana pojava čiftluk-sahibija kao novih eksploatatora, ukinuta je praksa imobilnosti posjeda zemlje.

Prema kanun-namama Zvorničkog i Požeškog sandžaka knezovi su bili vlaške starješine koje su se uzdigle na položaj starješina nahije. Period razvijenog turskog feudalizma predstavljao je razdoblje u kome su od pokorenih balkanskih naroda nastali jedinstveni narodi, kada se u svakom od njih posebno jača i razvija svijest o nužnosti borbe protiv turske vlasti. Sada knezovi postaju nosioci borbe protiv turskog feudalizma i turske vladavine u balkanskim zemljama.

Na temelju proučavanja istorijskih izvora i društvenih procesa i preobražaja u položaju balkanskih naroda, posebno srpskog naroda, Đurđev zaključuje da su knezovi u istoriji srpskog naroda imali ulogu od prvorazrednog značaja. Čini se da je dvojaka uloga knezova pod turskom vlašću, a posebno kada preuzimaju ulogu nosioca otpora sistemu eksploatacije osmanskog feudalizma privlači Đurđeva da cjelovito prouči i obradi instituciju knezova u balkanskim zemljama pod turskom dominacijom. U svakom slučaju njegova studija o knezovima ima istaknuto mjesto u njegovom osmanističkom djelu.

Rezultati prethodnih izučavanja istorijskih zbivanja koja su vezana za osmansku epohu istorije balkanskih zemalja stvorili su naučne pretpostavke Đurđevu da pristupi istraživanju razvitka i definiranju karaktera osmanskog feudalizma u cjelini. To je bio veoma krupan zadatak čije je rješenje izložio u studiji *"Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma timarsko-spahijskog uređenja,"* (Godišnjak IDBiH, Sarajevo, 1949).

Pristupajući obradi u naslovu formulirane problematike, koja je istorijski sintetična i kojoj metodološki odgovara naučna sinteza, Đurđev je uvodno

izložio teorije poznatih autora o nastanku osmanskog feudalizma da bi informirao o njihovim pogledima.

U izlaganju koje slijedi prezentiraću izvorna mišljenja i stanovišta Đurđeva.

Francuski turkolog Žan Deni zastupao je tezu da je timarski sistem nastao prihvatanjem vizantijske pronije, odnosno da vuče porijeklo od seldžučkog feudalnog sistema koji se formirao pod vizantijskim uticajem (1). Njemački naučnici Ajhler i Grinberg objašnjavali su turski agrarni sistem oglašenjem zemlje za državnu. Ajhler je bio pristalica teorije da su Turci u Bosni spahijsku instituciju nametnuli na zatečene proizvodne odnose kao što su neki autori zastupali gledište da su Turci u osvojenim zemljama mehanički primili zatečene vizantijske institucije.

Od domaćih autora Đurđev je citirao shvatanja Stojana Novakovića, Ćire Truhelke, Vladislava Skarića, Momčila Ninčića, Milana Komadinića koji su se dijelom slagali ali i razlikovali u tumačenju nastanka turskog feudalizma. Ćiro Truhelka bio je blizak Ajhlerovom tumačenju. Vladislav Skarić bio je pristalica teze da su sve zemlje bile državne, carske. Teorija o državnoj zemlji tumačila je šerijatom nastanak turskog feudalizma (5). Momčilo Ninčić je tumačio da je seljak u osmanskoj državi imao faktičnu svojinu. Branislav Nedeljković je usvajao teoriju o "haračkoj zemlji usled vakufa". Milan Komadinić je smatrao da je svojina bila "državna", odnosno u rukama kalife, što znači da su Turci postupali u skladu sa šerijatom (6). Đurđev ocjenjuje da je turski istoričar Fuad Köprili svojim radovima uticao da se porijeklo timarskog sistema postavi pravilno. Köprili je dokazivao da osmanski timarski sistem potiče iz muslimanskog seldžučkog nasljeđa (8).

Poslije propasti seldžučke države bejluk Osman-oglua predstavljao je relativno samostalan emirat u kome je postignut visok stepen jedinstva (11). U bejluku Osman-oglua vojničko leno bilo je nasljedno: sin je nasljeđivao timar poslije očeve smrti. Za vrijeme sultana Bajezida Jildirima ograničavanjem vojne oligarhije ojačala je centralna vlast što se ispoljavalo u strožijem odnosu sultana prema feudalcima. Jačanje centralne vlasti pogodovalo je razvoju timarsko-spahijskog sistema koji je u vrijeme Mehmeda II imao karakter sasvim razvijenog lenskog sistema. Centralna vlast u Osmanskoj imperiji bila je veoma jaka u vrijeme Sulejmana Zakonodavca (13). Dok je Mehmed II utvrđivao osnove timarsko-spahijskog sistema, vladavinom Sulejmana Zakonodavca centralna vlast imala je takvu čvrstinu i snagu da je mogla da obuzda centrifugalne sile koje su egzistirale u krilu osmanskog feudalizma (17). Pozivajući se na Ali Čauša iz Srbije (XVII vijek), Konstantina Janičara i druge izvore, Đurđev je zaključio da je turski feudalizam predstavljao "smesu različitih sistema" sa pečatom feudalno-državne organizacije (19). Naslijeđeni proizvodni odnosi morali su uticati na razvitak turskog feudalizma o čemu svjedoči ustanova "baštine" kako se zovu zemlje koje je

držala hrišćanska raja za razliku od zemljišta koje drži muslimanska raja, a naziva se čiftlukom. U vrijeme Bajezida Jildirima prisutan je proces jačanja centralne vlasti koja je sredinom XV vijeka bila toliko moćna da je mogla da ograničava spahije u njihovim težnjama za posjedovanjem čiftluka i za povećavanjem vlasti (23). U vrijeme Sulejmana Zakonodavca prava spahija bila su najograničenija, što potvrđuje da je moć centralne vlasti bila na vrhuncu. Razvoj osmanskog feudalizma išao je uporedo sa razvojem centralne vlasti koja je najprije došla do izražaja u osvojenim evropskim područjima. Đurđev osporava shvatanja nekih osmanista da je osmanski lenski sistem po karakteru predstavljao mehaničku primjenu zatečenih sistema.

Turska osvajanja balkanskih zemalja bila su praćena razaranjem privrede i proizvodnih snaga. Osvojena područja bila su opustošena, a mnogo njihovog stanovništva bilo je odvođeno u ropstvo. Naročito su stradala sela, ali i gradovi. U tom pogledu svojevrsan izuzetak bila je Bosna u kojoj su Turci podizali nove gradove i u njima razvijali zanatstvo i trgovinu. Ovaj izuzetak nije uticao na stanje u balkanskim zemljama, koje je tursko osvojenje u njihovom opštem razvitku odvojilo od Evrope i u mnogim pravcima vratilo natrag. Primitivni karakter turskog feudalnog sistema izražen je prvenstveno u naturalnoj renti, koja je dugim održanjem uslovila dugo trajanje Osmanske imperije. Sultan je u Carstvu bio najveći feudalac, a centralna vlast se ispoljavala kao despotija. Lišeni feudalne klase, pokoreni balkanski narodi podvrgavaju se turskom feudalizmu u kome je obnovljena srpska crkva spremna da služi turskoj vlasti. Osvajanje balkanskih zemalja učinilo je Osmansku državu veoma snažnom, čiji je feudalni sistem odgovarao interesima sitnog feudalca - spahije, koji je postao stub osmanskog feudalnog poretka i glavna borbena snaga Osmanske imperije.

U raspravi, ili kako je naziva "skici", o razvoju i karakteru osmanskog feudalnog sistema i timarsko - spahijskog uređenja, Đurđev u njenom trećem, završnom dijelu razvija na istorijskim dokumentima utemeljenu argumentaciju da je turski timarski sistem po karakteru bio feudalizam. Njegov zaključak je metodološki pripremljen polemičkim i kritičkim osvrtom na stavove naučnika koji su negirali feudalni karakter timarskog poretka. Tako je Ninčić, autor "Istorije agrarno-pravnih odnosa srpskih težaka" tvrdio da jaka turska centralna vlast nije pružala pretpostavke da se formira feudalni sistem, a Branislav Nedeljković je u djelu "Istorija baštinske svojine" smatrao, također, da je moćna centralna vlast bila zapreka da se razviju senjorijalna prava, pa je tvrdio da zbog toga osmanski feudalizam nije pravi feudalizam. Prema Nedeljkoviću, turski agrarni sistem bio je "feudalizam u širem smislu" (37). Ninčić i Nedeljković su tvrdili da raja nije bila u kmetskom odnosu. Turci su izvršili eksproprijaciju pretežnog dijela domaćeg plemstva, prvenstveno krupnog, ali su neposrednog proizvođača ostavili na njegovoj

zemlji. Sultan je davao feudalcu prava spahije na punije raspolaganje. Muslimanska raja imala je čiftluk, a hrišćanska raja baštinu. Muslimanska raja bila je obavezna na novčanu dažbinu od jednog čiftluka, a hrišćanska raja na poresku dažbinu feudalcu od svake hrišćanske glave. U poreskim obavezama muslimanska raja bila je privilegovana. Slabo razvijena poljoprivreda uslovljavala je veoma nisku naturalnu rentu koja je preovlađivala. Dugo postojanje naturalne rente učinilo je da je reprodukcija privrede počivala na seljaku što je istovremeno imalo za posljedicu da je feudalac bio nezainteresovan za napredak privrede. Prema turskim izvorima iz XVI vijeka feudaltci su uzimali od seljaka mnogo više nego što je bilo zakonom utvrđeno. Činjenica da je centralna vlast nastojala da fiksira feudalna davanja nije sprječavala feudaltce da krše zakonske propise. U Mehmedovoj kanun-nami bile su ustanovljene mjere da raja ostane na "svojoj zemlji" i da radi, a u Sulejmanovim zakonima bilo je takođe određeno da raja mora da daje dažbine spahiji kod koga je zapisana. Prema jednoj kanun-nami iz XVII stoljeća spahija je bio dužan da vrati odbjegli raju u roku od deset godina (51-53). Izvori pokazuju da je u Osmanskoj državi postojala vezanost seljaka za zemlju i da je u razvoju turskog feudalizma postajala sve veća. Zajedno sa svojim potomcima i zemljom na spahijskom timaru raja je bila lično vezana za spahiju koji je držao timar (54). Već je prema Mehmedovoj kanun-nami raja bila lično zavisna od spahije.

Na izloženim primjerima Đurđev je zasnovao tvrdnju da je svojina spahije u suštini feudalna. On ističe da se turski feudalizam od evropskog ne razlikuje po suštini, već po formi - timaru. Timarski sistem nije nastao ratom, ali je bio jedno od čvrstih uporišta Osmanske imperije, koja je imala izrazito vojni karakter. U krilu timarskog sistema čiftlučenjem formirani su novi oblici svojine, novi ekonomski odnosi, koje takođe karakteriše naturalna renta. Spori razvoj robno-novčane privrede u osmanskoj državi, u poređenju sa razvitkom u Evropi, nije mogao održati svojinu koja se "ne može prodati ni založiti ni pokloniti, a ni uvakufiti".

Novi oblici svojine unosili su bitne promjene u osmanskom feudalizmu, koje su dovele do izumiranja timarskog sistema prije nego što je bio ukinut u XIX vijeku. Đurđev tvrdi da je slabljenje timarskog sistema bilo jedan od uzroka propasti turske imperije (59).

U završnom poglavlju studije Đurđev saopštava šta ga je rukovalo u radu na "skici" pa kaže da mu je prvi motiv, odnosno cilj bio da dokaže da turski feudalizam nije mogao za balkanske narode značiti "jedan progres". Naime, turski feudalizam "ostao je u primitivnom, varvarskom stadiju" što je balkansko selo vratilo u "čistu naturalnu privredu". Relativni napredak i stabilizacija privrede u balkanskim zemljama ostvaren je

u XV i XVI vijeku kada su se u osmanskome sistemu pojavile prve pukotine. Osmanska, centralna vlast odvajanjem Balkana od evropskog razvitka ukinula je "mogućnosti našeg daljeg razvitka za par vekova" (62).

Pojava knjige dr Nikole Vuča "Privredna istorija FNRJ do prvog svet-skog rata" (1948) u trenutku kada je njegov rad već bio napisan i predat u štampu uticala je da je Đurđev dodatno napisao kritički osvrt na neka tumačenja koja je Vučo izložio u svom "udžbeniku". Izvornom argumentacijom Đurđev osporava tvrdnju ovog autora da je turski vojni feudalni poredak nastao tek krajem XIII i XIV vijeka (63), da su u osmanskoj državi postojala sva tri oblika rente, da je novčana renta postojala izuzetno, većinom od muslimanske raje, dok je naturalna renta bila karakteristična i za čifdžijske odnose; po mišljenju Đurđeva Vučo je u prikazu turskog osvojenja naših zemalja učinio više pogrešaka, ali se, zahvaljujući poznavanju novije naučne literature, oslobodio izvjesnih gledišta, koja nisu bila zasnovana na istorijskim izvorima. Raspravom "Prilog pitanju razvitka i karaktera turskog osmanskog feudalizma timarsko-spahijskog uređenja" (1949) Đurđev je pokazao da je naša osmanistika u njemu dobila istraživača i poznavaoa od autoriteta, koji je pouzdanom metodologijom i temeljnom argumentacijom mogao da je unapređuje i razvija.

Čini se da je navođenjem cilja ove rasprave u njenom završnom poglavlju najavio temu sljedeće studije.

Rasprava *O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda* predstavlja nastavak prethodnih studija o razvoju i karakteru osmanskog feudalizma. Već se iz naslova rasprave vidi da će težište biti na razmatranju i prikazu uspostavljanja osmanskih feudalnih odnosa u balkanskim zemljama, preobražavanju zatečenih društvenih odnosa i njihovih institucija u nove oblike i institucije pod uticajem zahtijeva i zakonitosti osmanskog feudalnog sistema. Ipak, uvodni dio rasprave posvećen je izlaganju nekih karakterističnih crta osmanskog feudalizma o čemu naročito svjedoče kanun-name sultana Mehmeda II i Sulejmana Zakonodavca. Ali, uvodni dio rasprave nosi istovremeno i pečat polemike i kritike shvatanja dr Sergija Dimitrijevića, koji je prihvatao gledišta Ninčića i Nedeljkovića, čije je teze Đurđev osporavao i pobijao. Naime, Đurđev smatra da ovi autori uprošćavaju problem nastanka turskog feudalizma tumačenjem da su Turci šematski primijenili šerijat kao da se nije razvio iz realne društvene baze osmanskog bejlika. Po mišljenju Đurđeva naučno je neosnovana tvrdnja Dimitrijevića da je turski agrarni sistem "bio u prednosti u odnosu na srpski feudalizam u vrijeme njegovog uspostavljanja u balkanskim zemljama (23). Neosnovanost Dimitrijevićevog stanovišta pokazuje zatečeno stanje proizvodnih snaga u Despotovini i Bosni, u kojoj je razvitak rudarstva vodio ka najvišoj fazi feudalizma, ka stvaranju pretpostavki novog društvenog poretka (23).

Đurđev ističe da je razvitak feudalizma u našim srednjovjekovnim državama bio dio evropskog razvitka, da su u pogledu ekonomskog razvoja naše zemlje bile u prednosti pred osmanskim državom, da je prekinut njihov razvoj turskim osvojenjem, koje im je nametnulo odnose turskog feudalizma. Kao vojnička država, Osmansko carstvo je sultanskim kanun-namama reguliralo feudalne odnose u pokorenim zemljama. Osmanski zakoni prvobitno su ograničavali samovolju spahija, ali su dozvolom sultana omogućavali pretvaranje mirijske (državne) zemlje u mulkovne zemlje s pravom nasljedstva. U vrijeme turskog nadiranja na Balkanu uticaj zatečenih slovensko-vizantijskih institucija dolazio je do izražaja u činjenici da su krupni feudaltci imali svoje zemlje, dok je u uslovima punog razvitka timarskog sistema domen spahije bio zakonski ograničavan. Interes centralne vlasti nalagao je da se očuva privredna jedinica - rajinski čiftluk i rajinska baština (30). U prvoj polovini XV vijeka kuluk je predstavljao glavni oblik eksploatacije hrišćanske raje. Zakonska vezanost seljaka za zemlju javlja se u XVI vijeku da bi se najviše razvila u XVII vijeku. Feudalna svojina bila je podijeljena između države i feudalca, izrazito u korist države. Ako je kuluk (radna renta) potvrđivao privrednu nerazvijenost, postojanje prirodne rente i jačanje centralne vlasti omogućavali su relativni razvitak proizvodnih snaga u prvoj polovini XVI vijeka. Ova činjenica ne dovodi u pitanje ocjenu da je turska vlast donijela "veliko opadanje" proizvodnih snaga u našim zemljama. Uzrok i objašnjenje nalazi se u primitivnosti feudalne svojine i primitivnosti turskog feudalizma u kome je preovlađivao sitni posjed, u kome nije mogla da se razvije robno-novčana privreda (35).

Na pitanje koje su društvene snage omogućile osvajanje balkanskih država odgovor Đurđeva je da su to prvenstveno bili nomadski stočari sa svojim starješinama, koje se zajedno sa knezovima nalaze u turskoj službi već sredinom XV vijeka. Pored njih, balkanski feudaltci stavili su se na stranu turskih osvajača, a despot Stevan Lazarević i Đurađ Branković pomogli su početkom XV vijeka da se uspostavi jedinstvo turske države. Turske i balkanske feudaltce ujedinio je njihov klasni interes, smatra Đurđev (39). Centralna vlast pružala je zaštitu turskim feudalcima i garantirala njihovu vlast nad pokorenim stanovništvom. Međutim, u vrijeme nadiranja Turske su značajno pomagali i neki feudaltci u Despotovini i Bosni s planom da pod turskom vlašću sačuvaju privilegirani društveni položaj. Zatečene oblike narodnog života u osvojenim balkanskim državama Turci su prilagođavali organizaciji svog poretka. Đurđev smatra da su se naše feudalne države u pogledu društvenog razvitka nalazile na višem stepenu u poređenju sa osmanskim državom.

Uspostavljanje turske vlasti bilo je praćeno vraćanjem plemensko-knežinske organizacije i rodovsko-zadružne strukture prastarih oblika narodnog

života, koji su u nacionalnoj istoriografiji idealizovani kao trajna vrijednost i odlika istorijskog bića naroda. Povratak na patrijarhalne oblike društvenog života predstavljao je, ističe Đurđev, nazadak u životu naših naroda, jer je izazvao opadanje poljoprivredne proizvodnje kao i proizvodnje i proizvodnih snaga uopšte, što je sobom donio primitivni karakter osmanskog feudalizma (43).

Za vrijeme osvajanja mnogi krajevi balkanskih zemalja bili su opustošeni, pa su ih Turci naseljavali stočarskim Vlasima da bi se na njima organizovao privredni život. To je slavizirano stanovništvo koje se u rodovskom poretku bavilo primitivnom stočarskom privredom. Ono je živjelo u katunima u kojim je sačuvana stara rodovska organizacija. Rodovsko-katunska organizacija i primitivna privreda ne mogu biti podloga privrednog razvoja i napretka koji se zasniva na robno-novčanoj privredi, dok radna i prirodna renta predstavljaju faktor ekonomske nerazvijenosti i stagniranja društva. Primitivni turski feudalizam zaustavio je razvoj balkanskih zemalja za nekoliko vijekova. 'Selo se ekonomski iscrpljivalo, a gradovi su napredovali kao proizvodni centri i nosioci zanatstva i trgovine. Okruženi pokorenim seljačkim narodom, gradovi su za vrijeme turske vlasti bili "tuđe telo", jer su po načinu života, privredom i kulturom, bili izraz stranog, osmanskog duha i civilizacije.

U periodu jake centralne vlasti, čiji su reprezentanti bili sultani Mehmed II i Sulejman Zakonodavac turska vlast je nastojala da zaštiti gazdinstvo raje, čifluk i baštinu kao privrednu jedinicu osmanskog feudalnog sistema. Ograničavanje vlasti spahija bilo je takođe u funkciji turskog feudalizma. Turski spahija nije imao nikakve druge vlasti nad rajom osim naplate poreza. U XV i XVI vijeku spahija nije raspolagao sa gazdinstvom, ali se već u prvoj polovini XVI vijeka ne drži zakonskih odredaba koji su ih ograničavali u izrabljivanju raje. Međutim, kanun-name su različito regulisale položaj muslimanske i hrišćanske raje (64). Razlikovale su se njihove obaveze u kulu, vinogradarstvu, pčelarstvu, svadbarini, mlinarstvu; povoljnije su bile za muslimansku, a teže za hrišćansku. Od polovine XVI vijeka feudalci mimo zakona posjeduju više seljačkih baština, a moćniji među njima preotimaju zemlje slobodnih seljaka, vojnika, knezova. Ova pojava je naročito prisutna u Bosni, ali i u drugim balkanskim zemljama (79). Jedna od značajnih karakteristika ovog vremena izražava relativni privredni napredak u osvojenim balkanskim zemljama, što ne dovodi u pitanje činjenicu da je turski feudalizam značio njihov nazadak u razvoju proizvodnih snaga. Stanovište istoričara, poput Nedeljkovića i Ninčića, koji činjenicom relativnog privrednog napretka u XVI vijeku, poslije ratnih razaranja, žele da dokažu prednost turskog feudalizma nad feudalnim razvitkom u našim državama prije turskog osvojenja Đurđev pobija kao izraz "nacionalnog nihilizma" koji je suprotan "našoj nacionalnoj nauci" (81).

U zaključku rasprave *O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda* Đurđev ponavlja ocjenu iz prethodnih radova da je osmanski feudalizam bio primitivan, da je uticaj robno-novčane privrede na selo bio veoma slab, da je za vrijeme turske vlasti plemenska i zadružna struktura obuhvatila čitav život, ali da je taj povratak na patrijarhalne oblike narodnog života predstavljao nazadak u razvitku naših naroda. Međutim, on je saglasan sa mišljenjem, široko usvojenim u srpskoj historiografiji, da je plemenska i zadružna organizacija života naših naroda u uslovima turske vladavine, počevši od kraja XVI vijeka, bila "izvor snaga za borbu protiv turskih feudalaca i turske feudalne države".

Kritika "nacionalnog nihilizma" poistovijetila se s "nacionalnim patriotizmom"!

U prethodnoj, kao i u još nekim osmanističkim studijama Đurđev je, kao u prolazu, marginalno, naglasio značaj patrijarhalne kulture u istoriji balkanskih naroda. O tome će on izložiti svoje mišljenje u kraćem prilogu pod naslovom "Uloga patrijarhalne kulture u istoriji naroda BiH pod turskom vlašću". Za razliku od obimnijih osmanističkih studija, u kojima on globalno razmatra značaj patrijarhalne kulture prevashodno u vezi sa istorijom srpskog naroda, u navedenom prilogu on tretira uticaj patrijarhalne kulture uporedo u životu srpskog i muslimanskog stanovništva u BiH.

Uvodno, on ocjenjuje da je XIX vijek donio romantičarsko shvatanje i idealizaciju patrijarhalne kulture kao osnovne značajke u životu naroda srpsko-hrvatskog balkanskog područja da bi se, s tim u vezi, pojavila naučna teorija o patrijarhalnim oblicima kao najčistijim izrazima narodnog života. Ishodište ove teorije nalazi se u pogledima Vuka Stefanovića Karadžića, a razvijeniji oblik dobila je u tumačenjima Jovana Cvijića i nekih njegovih sljedbenika. Cvijić je smatrao da su u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni patrijarhalni oblici iščezavali, da bi se, od početka turske vlasti obnovili, ojačali i učvrstili (377).

Prema Đurđevu, balkansko selo, pogotovo u brdskim krajevima nalazilo se izvan uticaja grada i feudalne civilizacije. Među opšte uslove koji su djelovali u smislu održavanja patrijarhalnog načina života u balkanskim zemljama u vrijeme turske vlasti Đurđev navodi uticaj robno-novčane privrede na odnose u selu, nastojanje turske vlasti da se osigura ravnoteža između grada i sela u skladu sa osmanskim društvenim i agrarnim sistemom; u vrijeme krize osmanskog poretka u drugoj polovini XVI i XVII vijeku interes i briga turske vlasti potvrđivani su u mjerama da poreski pritisak ne poremeti uspostavljeni odnos sela i grada koji nije mogao da se održi u vrijeme punog razvitka feudalne svojine, u vrijeme raspadanja starog osmanskog društvenog sistema usljed čega je samostalnost sela bila dovedena u pitanje.

Uvažavajući rezultate savremene nauke o jačanju oblika patrijarhalnog života na selu, ovaj proces Đurđev povezuje sa migracijama stočara vlašha koji u novi zavičaj donose patrijarhalnu kulturu. Naseljavanje stočara na srpsko-hrvatskom području u XV i XVI vijeku bilo je praćeno etničkim približavanjem, koje, međutim, nije moglo da rezultira uspostavljanjem kulturnog jedinstva naroda. U Srbiji, Bosni, Crnoj Gori i dijelovima Hercegovine seoska patrijarhalna kultura nastajala je kao posljedica preobražaja načina života stočara. U Bosni i brdskim dijelovima Hercegovine promjene zatečenih oblika života na selu imale su dva toka: preseljavanje stočarske organizacije i islamizacija. U stočarskim oblastima Hercegovine razvila su se plemena (kao u Crnoj Gori).

Pod uticajem takvog razvitka u Bosni i Hercegovini ojačalo je srpsko seosko stanovništvo (378). Međutim, stočarsko- vlaški faktor nije uticao na oblike života muslimanskog seljaštva. Naime, raseljavanje stočara odvijalo se paralelno sa procesom islamizacije, jednog dijela seljaštva, koji je kasnije u jačoj mjeri prodro u stočarske krajeve. Na područjima čije je muslimansko stanovništvo porijeklom od vlašskog stočarskog, islamizacija je bitno uticala na način života tog stanovništva. Hrišćanska komponenta i muslimanska komponenta omogućile su stvaranje jedinstvene patrijarhalne kulture u našim zemljama. Đurđev smatra da je islamizacija u BiH, gdje je obuhvatila stanovništvo i sela i grada, za razliku od drugih jugoslavenskih zemalja, stvorila novi jugoslavenski narod. Hrišćanska, odnosno "srpska" komponenta života na selu predstavljala je osnovu na kojoj se apsolutizovao antifeudalni karakter plemenske strukture kao i demokratski karakter knežinske samouprave. Đurđev nalazi da ne postoji naučno opravdanje za apsolutizovanje patrijarhalnih oblika života srpskog naroda, ali smatra da je pravoslavna crkva utvrđivala politički program u pokretima srpskog naroda protiv turske vlasti sve do druge polovine XVIII vijeka (380). Njegov je zaključak da su uspostavljanjem i učvršćenjem turske vlasti ojačali patrijarhalni oblici u Crnoj Gori, Hercegovini i sjevernoj Srbiji, dok su u Bosni i dijelu Hercegovine nastale velike promjene usljed dva procesa. Njegov izraz na jednoj strani predstavljala je plemenska autonomija, a na drugoj vjerska povezanost sela sa gradom i sa osmanskim društvenim sistemom. Mišljenje je Đurđeva da se u istorijskoj nauci griješi kada se naglašava sama ono što je razjedinjavalo narode BiH. On smatra da se naglašavanjem prabalkanskih, starobosanskih kao i vlaških elemenata u životu naroda brišu razlike između Muslimana, Srba i Hrvata u BiH, kao što se takođe zaboravlja da kod njih postoji zajednička etnička osnova koja povezuje sva tri naroda (381). Zajednička etnička komponenta bila je u procesu formiranja etničkih odnosa u BiH izrazitija na selu nego u gradu. Jednako je sa kritičkog stanovišta neprihvatljiva teza o jedinstvenoj srpsko-hrvatskoj patrijarhalnoj kulturi koja

izjednačava narodnu kulturu sva tri naroda u BiH kao i njoj suprotna teza koja ignoriše uticaj zajedničkih komponenti u životu naroda.

Prilog o uticaju patrijarhalne kulture u istoriji naroda BiH pod turskom vlašću Đurđev završava ocjenom o značajnoj ulozi narodne pjesme u životu srpskog naroda pod turskom vlašću, da srpska narodna pjesma pripada i Hrvatima i da postoji sličnost između srpsko-hrvatske i muslimanske narodne junačke pjesme. Međutim, za razliku od srpske narodne pjesme koja nosi pečat feudalne ideologije i srpske tradicije stare srpske nemanjičke države, muslimanska junačka pjesma inspirisana je ideologijom vladajućih staleža (382). U prvom slučaju pristup je klasno-patriotski, u drugom isključivo klasni i pristup i tumačenje.

U našem prikazu izložili smo osnovne stavove Đurđeva o porijeklu patrijarhalne kulture i njenom značaju u istorijskom razvitku naroda BiH koji se po njemu izražava u etničkoj strukturi i etničkim odnosima u BiH pod turskom vladavinom. Naslov studije je, međutim, mnogo širi nego što je njen sadržaj. Ulogu patrijarhalne kulture Đurđev je posmatrao ograničeno i sveo na objašnjenje njenog nastanka i značaj koji je stočarsko-vlaški faktor imao u etničkoj transformaciji bosanskog društva pod turskom vlašću. U tako reduciranom aspektu, koji se temelji na muslimanskoj i hrišćanskoj srpskoj komponenti života na selu, sadržano je stanovište da je islamizacija stvorila nov jugoslavenski narod u Bosni u prvim stoljećima turske vladavine. Naše je mišljenje da je naslov priloga zahtijevao širu i iscrpniju obradu zadate problematike. Pogotovo adekvatnije objašnjenje nastanka idealizacije patrijarhalnih oblika života naroda i razvijeniju kritiku romantičarskog shvatanja i njihovih zastupnika u modernoj srpskoj historiografiji i etnologiji.

Studijom "O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda" Đurđevu se nametnulo pitanje i zadatak da utvrdi i obradi *Osnovne probleme srpske istorije u periodu turske vlasti nad našim narodima*. Ovu studiju objavio je 1950. u Istorijskom glasniku Istorijskog društva Srbije.

Na početku studije on tvrdi da je izučavanje turskog perioda naše istorije prvi zadatak da se pristupi objavljivanju i obradi arhivske građe i ostalih izvora koji se odnose na položaj naših zemalja u razdoblju turske vladavine. Na taj način spriječilo bi se "nasilje nad faktima" koje se između ostalog izražava u "nacionalnom nihilizmu" ispoljenom u pogledima i tumačenjima položaja srpskog naroda kod dr Branislava Nedeljkovića i dr Sergija Dimitrijevića. Sa ovim autorima Đurđev je polemizirao u nekim od prethodnih studija i opovrgavao neke njihove stavove. Polazna teza Đurđeva je da je turski osvajač uništio srpsku i bosansku državu, zaustavio njihov razvitak što je imalo za posljedicu društveno i ekonomsko nazadovanje ovih naših zemalja (108). U vrijeme sultana Sulejmana došlo je do pada u rudarskoj proizvodnji, koja je prije turskog osvojenja predstavljala jedan od glavnih

faktora ekonomskog razvoja. Padom pod tursku vlast naše zemlje bile su odvojene od evropskog razvoja i bile uključene u zakonitost razvitka primitivnog i zaostalijeg osmanskog feudalizma, u kome je čak do XIX vijeka preovladavala naturalna renta (110). Nastala iz stočarskih rodovskih organizacija, katuna, plemena su u XV i XVI vijeku uživala izvjesnu autonomiju pod turskom vlašću, koju su osiguravali postojeći istorijski uslovi, a posebno primitivni turski feudalizam. U knežinskoj autonomiji potvrđivala se samouprava srpskog naroda pod turskom vlašću (111). Institucija knežinske autonomije u kojoj su čuvani i održavani patrijarhalni oblici života na selu u uslovima turske vlasti smatrana je u XIX vijeku i idealizovana kao istorijska tekovina srpskog naroda u otporu i borbi protiv turske vlasti. Kritičkog stanovišta prema srpskoj "buržoaskoj" istoriografiji, Đurđev je tvrdio da je potiskivanje patrijarhalnih oblika života u doba nemanjičke države predstavljalo napredak, dok je obnavljanje patrijarhalnih oblika u doba turske vlasti značilo nazadovanje u životu srpskog naroda. On je odbacivao idealizovanje patrijarhalne prošlosti i slična shvatanja kojima je bila prožeta srpska nauka da je preovlađivanje patrijarhalnih oblika tobože potvrđivalo moralnu vrijednost rasnih osobina srpskog naroda. Priznajući da je Cvijić imao tačna zapažanja da su patrijarhalni oblici života na selu bili vezani za stočarsku privredu, Đurđev je odbacivao kao naučno proizvoljne njegove teze o pozitivnom uticaju "vizantijsko-cincarskog kulturnog pojasa" u vezi sa "patrijarhalno-kulturnim pojaskom", tj. sa povratkom patrijarhalnom obliku života u vrijeme turske vladavine. Ne može se naučno prihvatiti shvatanje da su plemenska i zadružna struktura i knežinska samouprava predstavljali razvijeniji oblik od feudalne države, koja je težila višoj fazi feudalizma (112). Saglasno stanovištu Đurđeva o primitivnom karakteru turskog feudalizma, koji je uslovio zaostajanje naših zemalja i naroda u društvenom i ekonomskom razvitku pod turskom vlašću, povratak na patrijarhalne oblike života naroda uklapa se takođe u ocjenu da je uticaj turske vladavine u našim zemljama bio negativan po njihov istorijski razvitak.

Za razliku od knežinske autonomije, koja usljed iscjepkanosti knežina na izolovane male teritorijalne jedinice, nije mogla biti faktor ujedinjenja naroda, crkva se potvrdila kao organizacija koja je mogla da obuhvati sav narod. Crkva je predstavljala instituciju koja je ostvarila prvorazrednu ulogu u izgradnji moralno-političkog jedinstva srpskog naroda u otporu turskoj vlasti i eksploataciji od strane turskog feudalizma. O tome kako je crkva svojom organizacijom, učenjem i djelovanjem odigrala značajnu ulogu u životu srpskog naroda pod turskom vlašću, Đurđev je pokazao u posebnoj knjizi, čije ćemo stavove izložiti u posebnom poglavlju naše monografije.

Nasuprot nekim srpskim pravnim istoričarima i ekonomistima koji su pisali da je položaj seljaštva za vrijeme Mehmeda II Osvajača i Sulejmana

Zakonodavca bio povoljniji i relativno stabilan u poređenju sa položajem u samostalnim državama, Đurđev je na izvornoj građi dokazivao da su seljaci bili izvrgnuti samovolji feudalaca i u doba najjače centralne vlasti. On smatra da ovi naučnici nisu mogli da shvate ulogu centralne vlasti u Osmanskom carstvu uopšte kao i u osvojenim zemljama. Rijetki su bili primjeri da je raja znala da koristi turske zakone u odbrani svojih prava koja su ugrožavali feudanci. Osmanski zakoni iz XVI vijeka određivali su vezanost seljaka za zemlju. Od kraja XVI vijeka na pritiske turskih feudalaca i turske države srpski narod odgovara ustancima kojima je obilježena istorija srpskog naroda pod turskom vladavinom. Proces čiftlučenja u Srbiji imao je dvojake posljedice - seljak je izgubio prava na zemlju, ali je istovremeno prestala njegova vezanost za zemlju. Proces raspadanja turskog uređenja u XVIII vijeku, podstaknut čifdziskim odnosima, sprječavao je i kočio razvitak Srbije, koja je u cijelom turskom razdoblju svoje istorije morala da društveno stagnira.

Pod uticajem takvog položaja Srbije Đurđev će reagirati patriotski formulisanim stavovima koji se ne slažu i ne odgovoraju njegovim naučnim pogledima. Na kraju svog referata (tako on naziva svoj prilog o osnovnim problemima srpske istorije u periodu turske vladavine) on će zaboraviti svoje kritičke ocjene o patrijarhalnim oblicima i patrijarhalnoj kulturi, pa će naglasiti da je "plemenska i zadružna struktura srpskog naroda ne samo dala snagu za rušenje vlasti turskih feudalaca... nego je ona očuvala tradiciju naše srednjovjekovne države, očuvala biće srpskog naroda i odigrala presudnu ulogu u očuvanju i daljem razvitku narodne kulture i umetnosti". A kad je u pitanju crnogorski narod, "plemenska struktura uslovlila je borbu crnogorskog naroda protiv turskog feudalizma, a ta borba je dovela do stvaranja države i kasnije do nacije" (116). Na mišljenje prema kome je turskom okupacijom nastao progres u našim zemljama Đurđev reagira riječima da nas ono "bezrazložno *vređa* (podvukao E. R.) izvrćući našu istoriju na glavu" (117). To nije bio jezik istoričara - naučnika, već rječnik nacionalnog patriote.

U referatu "*Prilog diskusiji o osmanskome društvenom poretku*" (Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, br. 13, 1977) Đurđev je sažeo svoje poglede o problemu koji je razmatrao u više svojih radova da bi, pozivajući se na Marksa, istakao razlike između osmanskog društvenog sistema i evropskog feudalizma. Smisao referata bio je da se njegovi pogledi prihvate u pisanju Istorije naroda BiH, jer je svoje gledište obrazložio na Savjetovanju saradnika na izradi projektovane istorije.

Pristupajući razmatranju problema osmanskog društvenog sistema do XVIII vijeka u BiH, on postavlja dva pitanja: da li je osmanski poredak sa timarskim sistemom u agrarnim odnosima feudalni poredak i, zatim, da li se u BiH pod turskom vlašću u XV i XVI vijeku može govoriti o postojanju domaće muslimanske feudalne klase?

Prije odgovora na ova pitanja smatrao je da treba da izloži Marksova osnovna shvatanja o pretpostavkama osmanskog i evropskog feudalizma, o njihovim bitnim obilježjima. Prema Marks, staleški odnosi nastali su u rezultatu društvenog raslojavanja patrijarhalnih oblika kada se manufaktura odvojila od agrikulture. Kaste i staleži izrasli su prirodno u podjeli rada na fizički i duhovni, dok su se vladajuće klase razvile razvitkom svojine na zemlju. Oblici svojine na zemlju razvili su se "samoniklo" iz zajedničke svojine u različito vrijeme i u različitim dijelovima svijeta. U prekapitalističkim epohama postoje dva osnovna oblika svojine: zemljoposjed i novčani kapital. Po Marks, poslije ove "epohe ekonomske društvene formacije: azijski, antički, feudalni i kapitalistički način proizvodnje (64) postmarksisti u shvaćanju istorije čovječanstva prelaze preko azijskog načina proizvodnje. Marks je smatrao da se iz opšte zajedničke svojine na zemlju razvija azijski, antički i germanski oblik svojine, dok je slovenski i ruski oblik predstavljao modifikaciju azijskog oblika.

Engleski istoričari-marksisti zastupali su gledište da se feudalizam rađa iz patrijarhalnih oblika života. Po njima društveni razvitak čovječanstva imao je sljedeći tok: prvobitnu zajednicu, feudalizam, kapitalizam, dok se robovlasnički poredak javlja samo u određenom vremenu i u određenim dijelovima svijeta. Prema engleskim istoričarima marksistima feudalizam se razvio zakonito, pod uticajem nasljeđa, poslije antičkog robovlasničkog društva. Đurđev konstatuje da ima primjera u sovjetskoj istorijskoj nauci da se robovlasnički poredak ne smatra obaveznim stupnjem u društvenom razvitku čovječanstva, što predstavlja odstupanje od postmarksističke teorije o smjenama pet društveno-ekonomskih formacija.

Kao u sovjetskoj, i u jugoslovenskoj historiografiji poslijeratnog razdoblja vlada postmarksistička teorija o razvitku ljudskog roda (65). Prije rata Branislav Nedeljković je na osnovu dotadašnje strane istorijske literature tvrdio da u osmanskome sistemu nije bilo zavisnosti raje od spahije, da nije bilo eksploatacije i da se osmanski timarski sistem razlikovao od evropskog feudalizma, odnosno da se timarski sistem može smatrati feudalizmom u širem smislu (66).

Marks je smatrao, izlaže dalje Đurđev, da osmanski način proizvodnje ima odlike azijskog načina proizvodnje (66), da se azijski poredak održavao zahvaljujući jednostavnošću proizvodnog organizma seoskih opština koje su dovoljne same sebi i koje se reprodukuju stalno u istom obliku. U Aziji je prirodni oblik zemljišne rente glavni oblik državnog poreza, odnosi proizvodnje reprodukuju se kao prirodni odnosi; tako se održava, konzervira stari način proizvodnje u kome Marks prepoznaje "jednu od tajni samoodržanja turske države" (67). Porijeklo azijskog poretka je kao i kod drugih oblika zemljišne svojine u zajedničkoj seosko-opštinskoj svojini, smatra Marks, pa

u azijskom načinu proizvodnje vidi sljedeće bitne karakteristike: svojevrsno jedinstvo sela i grada ogleda se u ravnoteži između agrikulture i manufakture - u agrarnim odnosima u istočnim društvima očuvale su se odlike prvobitnog kastinskog, staleškog društva - zemlja pripada zajednici, odnosno njenom predstavniku - robovi pripadaju predstavniku zajednice - naturalna renta omogućava da se postojano održavaju odnosi na selu.

Iz kastinskih i staleških odnosa izrasta podjela društva na krupne zemljoposjednike i novčanu plutokratiju. Na ravnoteži odnosa između sela i grada stvaraju se na Istoku despotije koje sprječavaju da se obrazuje samostalna veleposjednička klasa. Za utvrđivanje razlika između istočnih despotija i zapadnih feudalnih zemalja bitno je kako krupni zemljoposjednik raspolaže svojinom na zemlju i kako je seljak zavisian. Upoređujući oblike evropskog feudalnog poretka i azijskog poretka, Đurđev je smatrao da se osmanski feudalizam u svom klasičnom obliku ne može posmatrati samo iz agrarnih odnosa, već u kompleksnoj istorijskoj određenosti. U pogledu osnovnog odnosa između sela i grada, osmanski feudalni poredak ispoljavao je odlike azijskog poretka, koji, po Marksu, karakterizira stalno raspadanje i obnavljanje azijskih država i neprekidno mijenjanje vladajućih dinastija u njima.

Među odlikama azijskog poretka koje su dolazile do izražaja u osmanskom feudalizmu među najznačajnijim je što je uticalo da se obnove i ojačaju patrijarhalni oblici života, koji su u srpskom narodu predstavljali izvor snage za otpor turskoj vlasti, kako su isticali srpski istoričari i sa njima Đurđev. Poput azijskog poretka, i osmanski feudalizam odlikovala je državna svojina na zemlju. U takvom sistemu spahijski stalež se nije konstituisao kao feudalna klasa kao što je to bilo u zapadnim feudalnim zemljama.

Đurđev tvrdi da je razvitak domaće feudalne klase u BiH imao specifičan tok. Naime, u prvim stoljećima turske vlasti u spahijskom vojničkom staležu nije preovlađivao domaći, bosanski elemenat, odnosno proces formiranja domaće muslimanske feudalne klase trajao je od kraja XVI i prvoj polovini XVII vijeka kada su uspostavljeni odžakluk-timari (70). Nedim Filipović je uvođenje odžakluk-timara tumačio nužnom mjerom centralne turske vlasti da se odžakluk-timarem u Bosni očuvaju institucije timarskog sistema i na taj način ojača vojna moć dragocjene pokrajine. On tvrdi da je ustanovom odžakluk-timara trebalo, u prvom redu, da se zaštiti cjelokupnost timara, odnosno njegova nedjeljivost. Ostavljanjem timara u nasljedstvo porodice centralna vlast je nastojala da sanira tešku situaciju u Bosni, čija je feudalna klasa naporima i žrtvama zadužila Carstvo (Nedim Filipović: *Odžakluk-timari u BiH* - Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom, sv. V - Sarajevo, 1955).

Za razliku od N. Filipovića, koji o bosanskoj feudalnoj klasi govori u vrijeme uspostavljanja odžakluk-timara, Đurđev obrazovanje muslimanske

feudalne klase dovodi u vezu sa procesom čiftlučenja krajem XVI i u XVII vijeku, a koja se u XVIII vijeku počela distancirati od centralne vlasti i njenih predstavnika u Bosni. On se ne slaže sa tumačenjem da se spahijski stalež u BiH u XV i XVI vijeku, pa i u XVII vijeku naziva domaćom feudalnom klasom, iako u tom staležu preovlađuje domaći muslimanski elemenat. Njegovo je uvjerenje da bosanske spahije tada nisu imale karakter feudalne klase "u punom smislu" stoga što se nisu ni počele diferencirati od ostale osmanske vojničke strukture, iako su se bosanske spahije, kao i sav muslimanski narod u BiH, etničkim sastavom razlikovale od ostalih muslimana u Osmanskom carstvu (71).

Prezentiranjem teza i tumačenja razvoja osmanskog feudalizma i njegovih osnovnih karakteristika uopšte, kao i njegovih određenih specifičnosti u BiH posebno koje je izložio Đurđev u ovom "Prilogu..." zaključujemo prikaz njegovih osmanističkih studija u kojima se on predstavio kao odličan poznavalac porijekla i razvoja osmanskog feudalizma, osmanskog društvenog sistema i njegovog uticaja na razvitak naših naroda i zemalja i po kojima je on stekao neosporne zasluge za razvoj naše osmanistike. Bez njegovih osmanističkih studija naša osmanistika bila bi lišena temeljnih analiza i sintetičkih ocjena, istorijskih i teorijskih uopštavanja, koja daju izvorno obilježje njegovoj metodologiji, visoko cijenjenoj u svijetu istorijske nauke.

Prema našoj koncepciji, pristupamo predstavljanju njegovih monografski (u knjigama) obrađenih tema iz istorije naših naroda pod turskom vlašću. Pri tome, držaćemo se hronološkog reda kojim su stizale i ulazile u naučnu javnost, što takođe potvrđuje da je osmanistička problematika bila trajni sadržaj njegovih naučnih preokupacija, koje su u povelikom obliku svjedočile i o njegovom interesu za teorijska pitanja u oblasti historiografije, kao i o njegovom intelektualnom nervu da prati i reagira na aktuelnu društvenu fenomenologiju.

U biografskom dijelu našeg rada spominjali smo njegovo djelo "Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII vijeku" koja je objavljena u Sarajevu 1953. Za razliku od citiranih i razmatranih osmanističkih studija, koje su publikovane u istorijskim i drugim časopisima i kao njihovi separati, ovo je bila prva knjiga Đurđeva.

Od svih zemalja iz sastava Jugoslavije, Đurđev je ispoljavao najveći naučni interes prema Crnoj Gori, bilo da se radi o određenim događajima, bilo o istorijskim pojavama opštijeg značaja. Po obliku to su većinom kraći prilozi sa izuzetkom manjeg broja studija; ovdje spadaju polemike kao i kritički prikazi knjiga autora s kojima se naučno razilazio.

Izabran za profesora istorije južnoslavenskih naroda (turski period), Đurđev je smatrao da doktorsku disertaciju "*Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII vijeku*" ne treba da prijavljuje na Filozofskom fakultetu u

Sarajevu na kome je držao nastavu o razdoblju iz kojega je poticala tema disertacije, pa je disertaciju prijavio kod SANU u Beogradu. Vjerovatno je cijenio da će teza tako dobiti na značaju pa i on kao profesor na sarajevskoj Katedri za istoriju. Nezavisno od ovih pretpostavki, Đurđev je gradio ime osmaniste studijama iz osmanskog perioda naše istorije. U tom pogledu i disertacija je imala određene reference.

U uvodnom dijelu teze (disertacije, knjige) Đurđev je s razlogom, a mislim i sa zadovoljstvom konstatovao da su dva srpska istoričara od ugleda, Ilarion Ruvarac i Jovan Tomić smatrali, pozivajući se na istorijske izvore da se Crna Gora u XVI i XVII vijeku nalazila pod turskom vlašću. Jedan od motiva da sâm pristupi naučnoj obradi i argumentaciji ove istorijske činjenice nalazio je u nastojanjima nekih pisaca i istoričara da nacionalno-romantičarsko shvatanje o vijekovnoj nezavisnosti i suverenitetu Crne Gore (11). U tom smislu pisali su pjesnik Sima Milutinović, vladika Petar Petrović I, M. Medaković, D. Milaković, Đ. Popović, Lazar Tomanović. Nasuprot njima, Đurđev smatra da je svjedočanstvo Nijemca Sajfrida u knjizi "Türkische Reichsbeschreibung" iz 1697. od relevantne vrijednosti kao istorijski izvor (25). Đurđev piše da je Crna Gora 1496. postala vazalna u sastavu Osman-ske imperije; od 1496. do 1499. Crna Gora je bila posebna oblast pod nadzorom Skadarskog sandžak-bega, a od 1499. do 1514. bila je pripojena Skadarskom sandžaku. U tom periodu u Crnoj Gori uvedeni su timari kao i porezi koji su važili u Carstvu gdje je bio uspostavljen timarski sistem (35). Skender-beg Crnojević postao je 1514. sandžak-beg Crnogorskog sandžaka na taj način što je uzeo u zakup filuriju (vlaški stočarski porez). Za vrijeme Skender-bega čitavo stanovništvo Crnogorskog sandžaka oglašeno je slobodnim, što znači da seljaci nisu bili potčinjeni spahijama (38). Crnogorska "raja" bila je obavezna da uz napolicu radi hasa vinograde (42). Tada u Crnoj Gori nije bilo mnogo muslimana, koji su zajedno sa hrišćanima činili pratnju Skender-bega. Jireček je tu pojavu nazvao "čudnom mešavinom srednjovjekovnog srpskog vladara i muslimanskog velikaša" (46). Đurđev kaže da je u Crnoj Gori Skender-beg bio jedini pravi feudalac jer mu je sultan dao u zakup crnogorsku filuriju (47). Poslije smrti Skender-bega Crnojevića Crna Gora je ostala pod turskom vlašću do morejskog rata. Ruvarac i Tomić su na temelju istorijske građe tvrdili da su u XVI i XVII vijeku i crnogorske vladike, glavari pa i sam narod priznavali tursku vrhovnu vlast (54). Po mišljenju Đurđeva od velikog značaja je činjenica da u XVI i XVII vijeku Crna Gora nije obuhvatala samo brdovite krajeve sa izrazito plemenskom organizacijom. Brdovita oblast počela se formirati krajem XVII vijeka, a formirana je u XVIII vijeku potiskivanjem slobodnih seljaka u brda, gdje nisu mogli da se učvrste čiftluk-sahibije, begovi i age. U to vrijeme nastao je i pojam Crne Gore (60).

Prema osmanskim izvorima krajem XVI vijeka u muslimanskoj svojini bilo je znatno više imanja nego na početku toga vijeka. Navedene promjene potvrđuju da je u posljednjim decenijama XVI vijeka otpočeo širi proces islamizacije domaćeg stanovništva (67). Postoje takođe dokazi da su crnogorski mitropoliti u XVII vijeku priznavali tursku vlast, koja je u tom vijeku priznavala crnogorske organe vlasti i domaće sudstvo. Izvori potvrđuju da je u XVII vijeku u Crnoj Gori postojalo autonomno sudstvo koje su priznavale turske vlasti (78). Značajna narodna institucija bio je crnogorski zbor, u kome je crnogorski vladika bio najvažniji faktor. Crnogorski zbor je 1688. odlučio da Crnogorci prihvate mletačku vlast, pa je zbor s vladikom na čelu donio odluku o svrgavanju turske vlasti (77). U XVII vijeku neki glavari nosili su titulu spahije, a Vujo Rajčev se spominje kao glava Crne Gore sa titulom spahije (82). Čuvanje granice bila je glavna vojnička obaveza Crnogoraca pod turskom vlašću. Bez sultanovog odobrenja na tlu Crne Gore u XVII vijeku nisu smjeli da stupe čak ni turski feudalni upravnici. O položaju Crne Gore u XVII vijeku govori izvor da su Crnogorci bili obavezani da učestvuju u vojnim pohodima samo u svojoj zemlji.

U XVI i XVII vijeku većina naših zemalja imala je samoupravu u zajednicama koje su bile veće od sela - u knežinama. Kao teritorijalna cjelina Crna Gora imala je relativno široku autonomiju pod turskom vlasti. Teritorijalni integritet Crne Gore čuvale su njene unutrašnje snage a ne Turci (98). Katun je prvobitno bio vojnička organizacija od čijih je starješina obrazovano plemstvo u kome se formirao sloj feudalaca (102). Prvi i najizrazitiji feudalac u Crnoj Gori bila je crkva, koja je u XVI i XVII vijeku očuvala svoja imanja. Pri tome, crkva se oslanjala na domaće pravo i na tursku vlast. Glavari i spahije, među kojima je bilo pravih feudalaca predstavljali su uporište turske feudalne države. Unutar Crnogorskog zbora feudalni elementi imali su najvažniju ulogu u pogledu održanja unutarnjeg jedinstva Crne Gore (118). Najveću autonomiju pod turskom vlašću imala je Crna Gora krajem XVI i u prvoj polovini XVII vijeka. Međutim, prodiranje turskog feudalizma i islamizacija donose joj ozbiljnu opasnost sa vladikom i spahijama na čelu. Uticaju islamizacije bili su više izloženi pristupačniji krajevi na Morači i Zeti, gdje se zapaža imovinsko prodiranje muslimana. U to vrijeme turski feudaltci ispoljavaju težnju da zemlju slobodnih seljaka pretvore u zemlju od njih zavisnih seljaka, što je takođe predstavljalo opasnost za autonomiju. Pojavu da su neki domaći feudaltci bili na strani nosilaca turske feudalne vlasti Đurđev smatra "izdajničkim" postupkom i, s tim u vezi, ističe da se autonomija Crne Gore i dalje očuvala. U vrijeme Kandijskog rata (1645-1669) javlja se pokret protiv turske vlasti kada Crnogorski zbor, predvođen vladikom, traži mletački protektorat. Otpor turskoj vlasti evoluirao je u vrijeme morejskog rata kada su Crnogorci na zboru 1688. zbacili tursku vlast (118).

U zaključku knjige Đurđev saopštava da se zadatak teze sastojao u tome da se detaljnije prikažu faze kroz koje je prolazilo pitanje odnosa Crne Gore prema turskoj vlasti u XVI i XVII vijeku, što je, kako smatra, našoj historijskoj nauci kao problem za rješavanje ostavio Jovan Tomić (118). Sažimajući razmatranje zadate problematike u rezime, Đurđev ga daje u sljedećim stavovima: turskim osvojenjem Crna Gora postala je oblast sa velikom autonomijom - teritorijalna cjelokupnost Crne Gore omogućila je otpor turskoj vlasti - feudalni elementi održavali su cjelinu i jačali autonomiju Crne Gore; u tome je glavnu ulogu imala crkva - razdoblje od zauzimanja Crne Gore do pred kraj XVII vijeka predstavlja period borbe za autonomiju i njeno očuvanje; od polovine XVII vijeka borba za očuvanje autonomije pretvara se u borbu za svrgavanje turske vlasti - od 1688. počinje period borbe za slobodu i postepeno stvaranje države (119). Nerazvijeni feudalni i polufeudalni sloj imao je dvostruku ulogu; do polovine XVII vijeka predstavljao je uporište turske vlasti dok su, istovremeno, knezovi bili čuvari teritorijalne cjelokupnosti Crne Gore, a crkva je bila čuvar tradicije nemanjićke države. Ova dvojnost prestaje u drugoj polovini XVII vijeka (120). Pod turskom vlašću Crna Gora je u prvoj polovini XVI vijeka ekonomski i društveno nazadovala, ali je istovremeno njena društvena struktura davala snagu za borbu protiv turske feudalne države. Đurđev zaključuje da se u povezanosti plemenske i zadružne strukture nalazi ključ uspješne borbe crnogorskog naroda protiv turskog feudalizma; borba za očuvanje autonomije postepeno je prerasla u borbu za oslobođenje (121).

Zanimljiva je činjenica da je Komisija SANU pred kojom je branio disertaciju Đurđevu dodijelila naučno zvanje doktora historijskih nauka, dok je istovremeno izrazila sumnju da će se održati njegovi stavovi o položaju Crne Gore u XVI i XVII vijeku pod turskom vlasti. Tu sumnju izrazio je čak i predsjednik SANU Aleksandar Belić prilikom promocije. Navodim to kao podatak koji je karakterističan za ličnost historičara Branislava Đurđeva. U historijsku nauku ušao je borbom za svoja naučna uvjerenja, što će biti stil i trajno obilježje u njegovom naučnom i javnom djelovanju utemeljene na historijskoj građi i naučno relevantnoj historijskoj literaturi, kritika i polemika daju pečat cjelokupnom njegovom djelu.

Po redu objavljivanja, druga knjiga Đurđeva je "Uloga crkve u starijoj historiji srpskog naroda" (Svjetlost, Sarajevo, 1964). Između prve (1953) i druge objavio je preko 150 bibliografskih jedinica raznovrsnog sadržaja, od osmanističkih studija do teorijskih rasprava, kritika, polemika, prikaza i aktuelnih tema iz tokova javnog života. Ovim podatkom objašnjava se način njegovog rada, jer u tempu rada na određenim pitanjima osmanističke tematike, kao i na pitanjima teorijske problematike u vezi sa historijom nije imao vremena da priprema i piše knjige. Zato je bilo potrebno da između

prve i druge njegove knjige prođe 11 godina. Možda je smatrao da će za pripremanje knjiga imati dovoljno vremena na raspolaganju, ali i da je knjiga monografskog oblika i sadržaja strožiji i složeniji zahtjev nauke. Knjiga "Uloga crkve..." nije bila njegov prvi susret sa ovom tematikom. Već je prethodno u naučno istorijskoj periodici objavio nekoliko radova iz istorije djelovanja i položaja crkve u "starijoj istoriji srpskog naroda".

Uvodne stranice knjige Đurđev je posvetio predistoriji njenog predmeta konstatujući da je naseljavanje Južnih Slavena na Balkan i njihov razvitak doveo do podjele na istočne i zapadne Južne Slovene, da etnička cjelina južnoslavenskih naroda koji govore isti jezik obuhvata veći dio Hrvata, ogromnu većinu Srba, sve Crnogorce i sve b-h muslimane. Sa stanovišta jezičkih osobina ovih naroda može se govoriti o njihovom etničkom jedinstvu. Međutim, jačanje izvjesnog jedinstva u prirodnim karakteristikama Srba i Hrvata nije moglo dovesti do njihovog stapanja u jedan narod. Zaključujući da Srbi i Hvati nisu mogli postati jedan narod, Đurđev daje definiciju naroda u feudalnom smislu, prema kojoj je narod u feudalnom smislu onaj narod sa kojim se veže razvitak njegove feudalne države i feudalnog prava, čiji se etnički razvitak povezuje sa razvitkom sopstvene države. Narod u kome feudalna državnost razvija osjećaje sudbinske povezanosti sa zemljom koju obuhvata sopstvena država. U tom pogledu značajan faktor bile su dvije svjetske religije, hrišćanstvo i islam, koje su se obrazovale u srednjem vijeku.

Prema Porfirogenitu, Srbi su primali hrišćanstvo odmah po doseljenju na Balkan, a konačno su pokršteni u 9. vijeku. U Srbiju je hrišćanstvo prodiralo iz Rima. Srpski vladar Stevan Nemanja bio je kršten u katoličkoj vjeri, a njegov sin Stevan Nemanjić Prvovjenčani zatražio je kraljevsku krunu od rimskog pape (60). Za vrijeme cara Dušana bila je zabranjena propaganda katoličanstva, a srpska pravoslavna vjera imala je položaj državne vjere (70). Srpski državni sabor sačinjavali su patrijarh, episkopi, igumani, plemstvo i najviši državni funkcioneri. U srednjovjekovnoj srpskoj državi crkva je svoju politiku prilagođavala državnoj vlasti što joj je opredijelilo drugorazrednu ulogu u državi (78). Po osvojenju Srbije Turci nisu ukinuli srpsku crkvu nego su je priznali (105). Do početka XVI vijeka Turci su ispoljavali prilično tolerantan odnos prema srpskoj crkvi. U pogledu obnavljanja Pečke patrijaršije (1557) značajno je utjecalo učešće Srba u turskim osvajanjima u južnoj Ugarskoj i Banatu (122). Tada je srpska crkva obuhvatala sav srpski narod pod turskom vlašću. Ona je svojom organizacijom i politikom povezala srpski narod oživljavajući nemanjičku državnu tradiciju, u njegovu svijest unosila feudalne političke ideje i snažno uticala u smislu etničke kompaktnosti i cjeline srpskog naroda (133). Krajem XVI i početkom XVII vijeka vrhovi srpske crkve stupili su u otvorenu borbu protiv turske vlasti i

kao predstavnik srpskog naroda srpska crkva tražila je protektorat stranih sila nad Srbijom (146). U početku XIII vijeka srpska crkva se uzdržavala od učestvovanja u pokretu protiv turske države (148). Sredinom XVII vijeka vrhovi srpske crkve prihvataju politiku stroge lojalnosti prema turskoj državi (148). Iako je imala različit odnos prema turskoj vlasti, srpska crkva imala je veliku ulogu u održanju svijesti srpskog naroda o srednjovjekovnoj državnoj samostalnosti, pa se nije osjećao kao potpuno "od istorije pregaženi narod" (197). Potvrdio je to povlačenjem u južnu Ugarsku 1690. pod patrijarhom Arsenijem III (205). Bečki dvor osigurao je Srbima crkvenu autonomiju (1690) sličnu njihovom položaju pod Turcima (206). Karlovačkim mirom (1699) srpski narod sjeverno od Save i Dunava, pretežno u Ugarskoj, našao se pod Habsburškom vlašću (210).

Na drugoj strani, u našim zemljama pod turskom vlašću procesom čiftlučenja bili su pretežno obuhvaćeni hrišćanski seljaci. Na taj način vjerske razlike i suprotnosti postale su po sadržaju i klasne suprotnosti (215). U zemljama pod habsburškom vlašću jačala je autonomija srpske crkve. Tu se Karlovačka mitropolija organizovala kao samostalna srpska crkva. U Srbiji je gotovo potpuno nestalo srpskog stanovništva u gradovima (226). U srpskom narodu pod turskom vlašću na selu je preovlađivala patrijarhalna struktura, koja je crkvenim organizacijama predstavljala osnovu u pogledu ujedinjavanja srpskog naroda (231).

Đurđev usvaja stanovište da se srpski narod razlikuje od ostalih Južnih Slavena pravoslavnom vjerom. Neznatne izuzetke čine malobrojni b-h muslimani, a još je manje katolika koji se smatraju Srbima. U prvom slučaju radi se o uticaju srpske nacionalne svijesti, a u drugom o ostacima srpske srednjovjekovne istorije. Ove izuzetke Đurđev ostavlja bez objašnjenja. Takođe je bez tumačenja i razjašnjenja ostavljena teza prema kojoj se srpstvo vezuje sa demokratskom, a hrvatstvo sa feudalnom osnovom.

U proučavanju uloge crkve u istoriji srpskog naroda Đurđev se pozitivno razlikuje od mnogih srpskih historičara kritičkim pristupom i tumačenjem njenog držanja i djelovanja pod turskom vlašću. Dok su srpski historičari u većini glorifikovali srpsku crkvu kao vjekovnog predvodnika srpskog naroda u borbi za nacionalnu slobodu prešućujući njenu saradnju sa turskom vlašću i lojalnost turskoj državi, Đurđev je skidao svetački nacionalni oreol sa njene glave analizom istorijskih činjenica koja srpsku crkvu prikazuje u protivrječnom ponašanju u istoriji Srpskog naroda pod turskom vlašću. Time on nije doveo u pitanje njen nacionalni značaj. Međutim, ponekad je u tom pogledu saglasan sa shvatanjima i tumačenjima koja je pretežno kritikovao.

Monografskoj obradi uloge crkve kod Srba do 18. vijeka prethodilo je nekoliko značajnijih priloga iz istorije srpske crkve koji su sadržani u prvoj knjizi Istorije naroda Jugoslavije (1960) u kojoj je Đurđev bio jedan

među glavnim autorima i redaktorima. U tim prilogima obrađen je položaj srpske crkve pod turskom vlašću u XV, XVI i XVII vijeku, borba srpske crkve protiv turske vlasti, kao i pitanje sukoba Pečke patrijaršije sa turskom državom koji je doveo do njenog ukidanja. Prema naslovima ovih priloga koji su našli odgovarajuće mjesto u poglavljima *Istorije naroda Jugoslavije* vidi se da je istorijska problematika srpske crkve predstavljala jednu od najznačajnijih tema u osmanističkim studijama Đurđeva. Poslije ove knjige on će se vratiti problematici srpske crkve pod turskom vlašću još dvaput. Na Kongresu istoričara Jugoslavije u Ohridu (1969) podnijet će referat o "Odnosu između Ohridske arhiepiskopije i srpske crkve od pada Smedereva (1459) do obnavljanja Pečke patrijaršije (1557)". Drugi put u prilogima Instituta za istoriju (1988) objaviće kritički prikaz knjige Radmile Tričković "Srpska crkva sredinom XVII veka" prilogom "O tobožnjoj Arhiepiskopiji Oštro brdo". Prema Bibliografiji Vere Mušeta-Aščerić to je posljednji rad Đurđeva iz ove istorijske materije.

Prilogima u *Istoriji naroda Jugoslavije*, referatom na Ohridskom kongresu istoričara Jugoslavije, navedenim kritičkim prikazom, a posebno djelom "Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda" Đurđev se svrstao u red vrsnih poznavalaca istorije srpske crkve pod turskom vlašću.

U okviru osmanističkih studija kojima se bavio Đurđev veoma istakuto mjesto pripada problematici istorijskog razvitka Crne Gore. O tome svjedoči ne samo doktorska disertacija "Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku", nego i oko 30 radova i rasprava iz oblasti crnogorske istorije. S dobrim razlogom je Crnogorska akademija nauka i umjetnosti u svojoj ediciji "Posebni radovi" objavila njegovu knjigu *Postanak i razvitak brdskih crnogorskih i hercegovačkih plemena*. Knjiga sadrži osam odabranih studija, koje čine izbor iz obimne bibliografije sa crnogorskom istorijskom tematikom, kojoj je Đurđev posvetio svoja akribična istraživanja. Ovo djelo, kao i druge osmanističke studije, predstavlja rezultat proučavanja turskih deftera, prvenstveno deftera za Skadarski sandžak iz 1485. godine.

Iz raznovrsne problematike koju Đurđev tretira u ovoj knjizi odabrali smo nekoliko pitanja o kojima ćemo izložiti njegova tumačenja. Ona su utemeljena na primarnim istorijskim izvorima, ali i na rezultatima istorijske nauke i etnologije koje su ostvarili Stojan Novaković, K. Jireček, M. Filipović, I. Ruvarac, J. Tomić, Šuflaj, V. Čubrilović, J. Erdeljanović. Naša odabrana pitanja čine: katon, pleme, knez i zatim odnos tradicije i nauke u razmatranju problematike koja je predstavljala okosnicu ove knjige. Na kraju, osvrnućemo se i na polemiku sa Š. Kulišićem, kojom se knjiga završava. Đurđev je imao namjeru da u posebnoj knjizi objavi radove koji se odnose na razvitak etnarhije u Crnoj Gori pod turskom vlašću u XVI i XVII vijeku. U studijama ove sadržine on se koncentriše na zbivanja i procese koji

u kontinuitetu ispunjavaju tri stoljeća (15., 16. i 17.), da bi se, kad je to bilo neophodno, vraćao na predtursko doba naših srednjovjekovnih država, pa čak otkrivao njihove tragove u 18., 19. i 20 vijeku.

Dok je u doktorskoj disertaciji u fokusu proučavanja bilo pitanje autonomije i autonomnih institucija u Crnoj Gori pod turskom vlašću u XVI i XVII vijeku, u stvari pitanje položaja naroda u Crnoj Gori pod turskom vlašću u navedenom periodu, oblici društvene organizacije života naroda razmatrani su u mjeri koliko je to najnužnije zahtijevala osnovna tema. Stoga se Đurđev zadovoljava da o katunu kaže da je prvobitno bio vojnička organizacija od čijih se starješina formiralo plemstvo koje će dati prvi sloj feudalaca. U knjizi o postanku i razvitku... plemena katun je dobio bazični tretman.

Đurđev usvaja Erdeljanovićevo gledište da je katun prvobitno rodovska organizacija vlaha koja je sačuvala ranije karakteristike (43) i da su se plemena razvila iz katuna kako se to potvrđuje i u relevantnim izvorima (38). U vrijeme velikih pokreta vlaha - stočara pred kraj XV vijeka talas katunske organizacije preplavio je krajeve u oblasti Vasojevića i Pipera (52). Od "vlaških katuna" potiče "vojna demokratija" kao što od njih potiče većina imena kasnijih plemena; katuni su dali snagu, podvlači Đurđev, koja je oživjela patrijarhalne oblike života u uslovima turske vlasti, a koji su bili izumrli prije propasti naših srednjovjekovnih država. Prema izvorima u drugoj polovini XV vijeka jedan talas katunske organizacije preplavio je dotadašnju seosku organizaciju, pa je stratifikacijom katunske i seoske organizacije stvorena teritorijalna zajednica. Popis 1487. i defter 1570. pokazuju da su se neki katuni izdijelili i da se nalaze u raznim oblastima (54).

U vrijeme propadanja naših srednjovjekovnih država i u prvom stoljeću turske vlasti u balkanskim državama odigravao se proces modifikacije i transformacije balkanske stočarske katunske organizacije o čemu su neosporne naučne rezultate postigli K. Jireček, Stojan Novaković i Ljuba Kovačević. Oni su pokazali da je stočarska (vlaška i arbanaška) katunska organizacija imala presudnu ulogu i značaj u procesu nastajanja naših i arbanaških dinarskih plemena (85). U suštini procesa teritorijalizacije katuna odvijao se prelaz stočara na zemljoradničku proizvodnju. Taj proces nije bio jedinstven već je obuhvatao više lokalnih procesa od kojih neki nisu završeni ni do danas (90). Prema defteru iz 1455. jedna grupa vlaha oko Sjenice koja je priznala tursku vlast naziva se "džemat vlaha Sjenice" iz čega Đurđev zaključuje da izraz džemat može da znači samo katun (91). U prilogu "Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka" Đurđev postavlja pitanje šta je upravo bio katun prije nego što su se katuni sjedinili i razvili u plemena i daje odgovor da je i u XV vijeku katun čvrsto povezana organizacija, da su katuni i sela dvije različite organizacije (103), da je katun organizacija vezana za stočarstvo starobalkanskog porijekla. Katuni su u prvo vrijeme

bili vezani za visoke planine na kojima su postojala pasišta sa obiljem trave (104); tu su katuni imali svoja staništa; zimska su se nalazila u bliskoj župi, dok su zimi morali da odlaze u udaljenije krajeve. Krajem XV i u prvim decenijama XVI vijeka u Crnoj Gori na obale Skadarskog jezera katuni su dolazili iz daleka i plaćali porez za zimovanje stoke (105).

Patronimička imena koja u većini nose katuni potvrđuju da su oni prvobitno bili rodovi, koji su se tokom vremena razgranali i izmiješali, a teritorijalizacijom se pretvarali u sela i gubili rodovske oblike. Međutim, u nekim oblastima katun je i u XIV i XV vijeku ostao rodovska organizacija. Neki katuni sa patronimičnim imenima postali su kasnije bratstva. (106).

Uspostavljanjem mletačke vlasti i jačanjem feudalnog uređenja u skadarskoj okolini nestali su uslovi za zimovanje katuna. To se desilo sredinom i u drugoj polovini XV vijeka kada se na području Zete, Morače i Skadarskog jezera stabilizuje feudalni poredak sa učvršćenjem patrijarhalnih odnosa. Teritorijalizacijom katuna obrazuju se relativno male teritorijalne zajednice u Katunskoj nahiji, dok je u Brdima i dijelovima Hercegovine prisutan proces propadanja domaće feudalne organizacije pod uticajem prodiranja turskog feudalizma. Tokom XVI i XVII vijeka u Crnoj Gori utapaju se doseljeni katuni u stvorenoj društvenoj organizaciji. Iz teritorijalizacije katuna razvila su se plemena i knežine (119).

Istraživačkim rezultatima K. Jirečeka, St. Novakovića i Lj. Kovačevića utvrđeno je da je stočarskoj katunskoj organizaciji pripadala glavna uloga u procesu nastajanja naših i arbanaških dinarskih plemena (85). Đurđev smatra da se prvi elementi toga procesa vežu za početak raspadanja naših srednjovjekovnih država, a da je proces ujedinjavanja katuna stvorio pretpostavke i dao osnovu za razvitak plemena u drugoj polovini XV vijeka (59).

U defteru za Skadarski sandžak iz 1486. nalaze se podaci o brdskim plemenima koja su u XV vjeku bila u hercegovačkim oblastima, o zetskim plemenima (Piperima, Bjelopavlićima i Kućima), koji pokazuju da su ta plemena nastala ujedinjavanjem i teritorijaliziranjem katuna. Kasniji izvorni materijali takođe potvrđuju da su plemena nastala iz katunske organizacije (82). Đurđev je utvrdio da se plemenska teritorija i osnova za plemensku organizaciju kod plemena Hota, Kuća i Pipera obrazovala u drugoj polovini XV vijeka. On zaključuje da su se brdska plemena formirala u drugoj polovini XV vijeka (83). Međutim, imena pojedinih plemena, npr. plemena Kući 1330. javljaju se u XIV vijeku. Jireček je tvrdio da su se dinarska plemena razvila u XIV vijeku iz stočarskih katuna njihovim grananjem i ujedinjavanjem (97). U defteru za Skadarski sandžak iz 1485. upisani su Kući i Piperi, iz čega se može zaključiti da je 1485. postojala osnovna teritorija Pipera i Kuća (99). Proces razvitka plemena starih Kuća pokazuje da su oni prvobitno bili rod i da su se odvojili kao katun, da su se pod imenom Kući

ujedinjeni katuni teritorijalizirali. Među brdskim plemenima Kući i Piperi su arbanaškog porijekla, što ne znači da su i druga plemena arbanaškog porijekla (102). Većina brdskih plemena, kao i određena hercegovačka plemena nastali su u drugoj polovini XV vijeka; u njihovom nastanku ustanova kneza imala je značajnu ulogu jer je knez bio starješina katuna. Proces u kome se katun pretvarao u plemena prethodio je feudalizaciji ustanove kneza što se u Crnoj Gori dogodilo u vrijeme vlasti Crnojevića (109). Plemena su se obrazovala kao vojno-demokratske jedinice u kojima su bila relativno razvijena autonomna prava. Prema turskim defterima, proces ranijeg obrazovanja plemena u Crnoj Gori bio je završen u XV vijeku, ali tek u XVI vijeku u Crnoj Gori jačaju plemenski elementi kada je ona svedena na izrazito plemensku oblast u kojoj se intenzivira borba za potpunu samostalnost.

U obrazovanju brdskih i crnogorskih plemena mogu se konstatovati dva tipa: jedan je tip obrazovanje federacije bratstava različitog porijekla, a drugi tip je obrazovanje plemena uspostavljanjem plemenskog jezgra. Prvi tip je nastao pod uticajem vlaških, odnosno srpskih katuna, a drugi tip pod uticajem arbanaške komponente, tj. arbanaških katuna. Pitanje plemenskog društva u istoriji Crne Gore je naučno aktuelno u vezi sa problemom etničkog elementa iz koga se formirala crnogorska nacija. Po mišljenju Đurđeva upitna je tvrdnja da je Crna Gora u XVI i XVII vijeku predstavljala plemensko društvo, jer je ona tada obuhvatala i teritoriju na kojoj se nisu bila formirala plemena. On smatra da je plemensko društvo u Crnoj Gori preovladalo u XVIII vijeku kada se plemenski život ustalio i stabilizovao (154).

Za razliku od pozitivističke istoriografije, tradicionalna i kritička istorijska škola nisu se mnogo bavile pitanjem nastanka i razvitka plemena. Savremena istoriografija je na osnovu izvornog materijala utvrdila da su se brdska, crnogorska i hercegovačka plemena razvila iz stočarskih katuna, što je dokazano i etnografskim proučavanjem čijim je rezultatima bitno doprinio J. Erdeljanović. Od velikog značaja je njegovo nastojanje da dostignuća istoriografije potvrdi i uskladi sa svojim istraživanjima. Po Erdeljanoviću, plemenski život u navedenim oblastima počeo je doseljnjem Slovena. U svojim radovima o formiranju crnogorskih i brdskih plemena Erdeljanović se koristio i materijalom narodne tradicije prema kojoj je ispoljavao povjerenje kao respektabilnom izvoru.

Đurđev smatra da se narodna tradicija u vezi sa nastankom plemena treba provjeravati istorijskom građom. On nalazi da se narodna tradicija i svjedočanstva turskih deftera slažu o uticaju feudalne komponente u procesu obrazovanja plemena. Po njemu, istorijska nauka ne može se odreći svjedočanstva narodne tradicije, ali je pri tom obavezna da ta svjedočanstva kritički interpretira istorijskim izvorima (159).

U posljednjem poglavlju knjige Đurđev iscrpnije i kritički razmatra postanak i razvitak plemena Piperi i polemizira sa prigovorima koje mu je uputio

Špiro Kulišić u referatu "O potrebi dijalektičkog proučavanja našeg rodovskog sistema". Naime, u organizaciji međuakademijskog odbora pri CANU održan je (1978) u Titogradu naučni skup na temu: "Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica i kulture naroda i narodnosti Jugoslavije". Podstaknut kritičkim prigovorima Š. Kulišića, Đurđev je odlučio da opširnije i cjelovitije izloži rezultate svojih istraživanja o Piperima, o kojima je u prethodnim poglavljima ponešto kontekstualno rekao u sklopu razmatranja o drugim plemenima.

Đurđev napominje da je Jireček kao prvu vijest o Piperima uzeo 1416. prema Skadarskom zemljišniku. On konstatuje da su Piperi bili popisani u ugovoru iz 1455. ali kao znatno manja zajednica nego što je prikazuje J. Erdeljanorlc. Suprotno Erdeljanoviću koji formiranje plemena Piperi vidi u drugoj polovini XVI vijeka, Đurđev je tvrdio da Piperi 1485. predstavljaju sjedinjenu teritoriju, odnosno da Piperi čine sjedinjeno pleme u drugoj polovini XV vijeka (193). Njihovo ime, tradicija o porijeklu plemena, kao i drugi podaci o njihovom životu potvrđuju da je njihov način života uslovljen proizvodnjom koja vuče korijen iz staro-balkanskih istorijskih uslova. Oblast Pipera je 1485. "vlaška nahija" koja predstavlja zatečenu teritorijalnu jedinicu prije nego što je uspostavljena turska vlast nad Piperima. Iako se nalaze u "vlaškoj nahiji" Piperi, prema popisu iz 1485., nemaju rodovska imena (185). U Piperima su Turci priznali domaće glavare kao spahije i odredili im dažbine prema timarskim prihodima od sela.

U knjizi o postanku plemena Piperi Erdeljanović je, tvrdi Đurđev, pogriješio za jedan vijek stavljajući postanak Pipera potkraj XVI vijeka. Tada su Piperi izvojevali priznanje svog položaja kakav nisu imala druga plemena pod turskom vlašću. Međutim, ovaj položaj Pipera nije dugo trajao što se vidi iz deftera za Skadarski sandžak iz 1582. kada su bile određene dažbine kao i drugim plemenima (Kuči i Bjelopavlići). Neko vrijeme u drugoj polovini XVI vijeka Piperi su imali izvjesnu autonomiju, ali se njihov položaj pogoršao istovremeno sa pogoršanjem položaja naroda u Crnoj Gori krajem XVI vijeka i u prvim decenijama XVII vijeka. Na pokret brdskih plemena i naroda Crne Gore turske vlasti odgovorile su pooštrenim mjerama.

Prema polemici koju je Đurđev vodio sa Kulišićem u završnom poglavlju ove knjige, Kulišić je tvrdio da je Đurđev dalje razradio mehaničku teoriju po kojoj su katuni "isekli seosku organizaciju" (104). Objašnjavajući postanak crnogorskih plemena Kulišić ističe da kod njih "nema prave gentilne organizacije" kao kod starih Grka i Rimljana i kod američkih Indijanaca. Dosljedan stanovištu da je proces postanka plemena uslovljen i određen razvojem rodovskih odnosa, Kulišić je poricao ulogu stočara i njihove katunske organizacije u procesu formiranja plemena u Brdima, Crnoj Gori i Hercegovini što je Đurđev zastupao i dokazivao. U obrazloženju svojih stavova

o nastanku dinarskih plemena Kulišić se više puta pozivao na Velentinija ("Acta Albanine Veneta") i na njegova tumačenja pojedinih termina (katuna, montagna, compagna) a pri tome ne uzima u obzir šta ti termini znače na srpsko-hrvatskom i bugarskom jeziku.

U polemici sa Kulišićem Đurđev mu suprotstavlja svoje tumačenje na izvorima zasnovanih stavova o postanku i položaju brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena. Tu je Đurđev veoma ubjedljiv kada tvrdi da Kulišić neće da prihvati objašnjenje utemeljeno na izvorima o dugom, postepenom, isprepletenom procesu teritorijalizacije katuna, koji je u drugoj polovini XV vijeka obuhvatio Crnu Goru, sjevernu Albaniju, sjevernu Srbiju, Hercegovinu i dijelove Bosne (169). Kulišić ne uvažava istorijske izvore koji se odnose na postanak i razvitak dinarskih plemena već paretnološkom analogijom između crnogorskih i indijanskih plemena tvrdi da su plemena nastala iz rodova, da su se sve do XV vijeka morala razvijati "prema mogućnostima i normama rodovskih zajednica". Pozivajući se na Marksove iskaze o rodovskim zajednicama, Kulišić ga citira kao da je Marks imao u vidu naša plemena a ne seoske zajednice koje su počivale na "azijskom načinu proizvodnje". Kulišić citira Marksa bez veze, zaključuje Đurđev, jer Marks govori o seoskim zajednicama koje su u privređivanju "dovoljne same sebi", a ne govori o dinarskim plemenima koja to nisu (204).

Kulišićevu kritiku Đurđev smatra promašajem, jer ne polazi i ne uvažava istorijski materijal na kome istorijska nauka zasniva tumačenje o postanku i položaju naših dinarskih plemena pod turskom vlašću. Kulišić govori o mnogo čemu što dovoljno ne poznaje (205).

Đurđev se kao naučnik osjetio uvrijeđen Kulišićevom kritikom, pa je na nju odgovorio poznavanjem plemenske problematike koju je godinama proučavao, ispoljavajući neskrivenu ironiju da bi pokazao naučnu superiornost prema Kulišiću.

Ako se može reći da je ova polemika obojena ličnom notom i karakterom oba učesnika, činjenica je da je kroz cijelu knjigu, manje-više u svim poglavljima, Đurđev pristupao kritički prema tvrdnjama za koje je smatrao da su naučno prevaziđene.

Đurđev kaže da se u radovima o postanku crnogorskih, brdskih i hercegovačkih plemena koristio istraživanjima i mišljenjima Jirečeka, Šuflaja i Vase Čubrilovića, kao i nekim napomenama Stojana Novakovića (33). On uvažava Jirečekove dokaze da se plemensko uređenje u brdskim i crnogorskim stočarskim oblastima razvilo od srednjovjekovnog stočarskog katunskog uređenja, a posebno Jirečekove dokaze da se katuni u XV vijeku ujedinjuju u plemena (114) i da imena plemena u XV vijeku potiskuju imena župa. Navodeći da se koristio i Šuflajevim istraživanjima i rezultatima o postanku arbanaških plemena, Đurđev ne prihvata njegov metod primjene nekih

apstraktnih socioloških kategorija pa smatra da je dužan da naglasi da se njegovo gledište ne slaže sa Šuflajevim, iako je u Šuflajevim radovima dobio podsticaj da pristupi istraživanju postanka naših dinarskih plemena (58).

Đurđev se kritički postavio i prema nekim tvrdnjama etnografa P. Šobajića, koji ne prihvata mišljenje da su se plemena razvila iz katuna. Šobajić se trudi da interpretaciju istorijskih izvora usaglasi sa shvatanjima u narodnoj tradiciji pa, umjesto istorijskim istraživanjem, nastoji da postavljeni problem rješava etnološkim metodom. (57)

Erdeljanović je postigao značajne rezultate naučno-etnografskim ispitivanjem postanka i razvitka naših plemena. Đurđev mu priznaje da je kao etnograf nastojao da dostignuća historiografije uskladi sa svojim etnografskim ispitivanjima. Iako po širini istraživačkog zahvata u proučavanju postanka i razvitka naših plemena niko nije nadmašio Erdeljanovića, Đurđev smatra da on izvjesnim pitanjima prilazi shematski i da ne uzima u obzir istorijske uslove. Otuda raskorak između njegovih konkretnih etnografskih ispitivanja i opštih etnoloških zaključaka o postanku naših plemena. Erdeljanović je izvršio snažan uticaj na etnologe koji su proučavali problematiku postanka plemena kao i u pogledu njihovog odnosa prema narodnoj tradiciji (158).

Iako knjiga "Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena" ne predstavlja monografski konzistentnu obradu naslovljene problematike, Đurđev se predstavio kao uspješan istraživač i autor relevantnih dostignuća u istorijskoj nauci o našoj plemenskoj fenomenologiji.

Rasprava *Kada i kako su nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo* objavljena u ediciji *Djela*, knjiga LXV, ODN knj. 37, ANUBiH, Sarajevo 1987. predstavlja posljednju knjigu Đurđeva čiju sadržinu čine istraživačke historiografske studije, ali u ovom primjeru istorijski izvori nisu bili defteri i kanun-name turskih sultana, već relevantna istorijska dokumentacija koja se čuva u Parizu u Nacionalnoj biblioteci i u Gradskoj biblioteci u Splitu. Na proučavanje ovog pitanja bio je podstaknut izdanjem SANU Zakona o rudnicima despota Stefana Lazarevića koji je objavio Nikola Radojčić 1962. To je rukopis koji je Srpskoj akademiji predao ambasador dr France Hočevar (11. IV 1959), a koji je na javnoj licitaciji umjetničkih predmeta i starine kupila ambasadorova supruga.

Ovoj knjizi prethodilo je nekoliko rasprava kojima je Đurđev istupao u raznim prilikama. Prvi put je to bilo na naučnom skupu u Zenici 1973. koji je bio posvećen istoriji rudarstva. Zatim su slijedile rasprave o istoj materiji, da bi pristupio pisanju posebne knjige sa prilogima koji tretiraju problematiku nastanka Zakona za Novo Brdo i određene aspekte njegovog istorijskog značaja.

Đurđev smatra da Radojčićev rukopis pod naslovom "Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića" ne odgovara sadržini rukopisa, jer nije riječ

o opštem zakonu o rudnicima, već se radi o odredbama koje su namijenjene Novom Brdu. Sam Radojčić je zapazio da rukopis sadrži dvije zakonske materije - rudarski zakon i izvod iz Statuta grada Novog Brda (12). Osim ćirilčkog rukopisa iz XVI vijeka, postoji latinički rukopis rudarskog zakona za Novo Brdo, načinjen 1638. u Ciprovu i, napokon, turski prevod rudarskog zakona za Novo Brdo iz druge polovine XV vijeka, koji je sadržan u zbirci kanun-nama pohranjenih u Nacionalnoj biblioteci u Parizu. Objavio ga je N. Beldićanu u "Aktima prvih sultana" koji se čuvaju u turskim rukopisima u Nacionalnoj biblioteci u Parizu (Paris. La Haye, 1964 (15). Đurđev smatra da je za kritičko izdanje rudarskog zakona za Novo Brdo turski prevod zakona neophodan pri rekonstrukciji zakonskog teksta. Turski prevod je najstariji očuvani tekst rudarskog zakona za Novo Brdo, a napravljen je između 1455. i 1494. Prevod je napravljen po turskom ukusu i za turske potrebe. Turski prevod i latinički prepis rudarskog zakona za Novo Brdo su podudarni osim nekoliko članova u latiničkom tekstu. Iz toga proizilazi da su postojala najmanje dva ćirilčka rukopisa što znači da je iz jednog napravljen turski prevod a iz drugog latinički prepis. Zakonski tekst za Novo Brdo u ćirilčkom rukopisu iz druge polovine XVI vijeka predstavlja tekst zakona koji je objavio N. Radojčić. On ima dva dijela: prvi se odnosi na rudarski zakon za Novo Brdo, a potvrđen je krajem 1402. ili u prvoj četvrtini 1403. Drugi dio sadrži odredbe koje se odnose na grad Novo Brdo. Izvršena kodifikacija ovih zakona potvrđena je sankcijom od 29. januara 1412. (26) Neke odredbe za grad Novo Brdo pokazuju izvjesne sličnosti sa Dušanovim zakonom. Rudarski zakon za Novo Brdo nadživio je srpsku srednjovjekovnu državu i kao Saski zakon ušao je u tursko zakonodavstvo. Saski zakon objavio je Fehim Spaho u Glasniku Zemaljskog muzeja, XXV, Sarajevo, 1913. Prateći kako je vremenski teklo dononšenje Zakona Novog Brda, Đurđev je zaključio da zakoni Novog Brda nisu potvrđeni 29. januara 1412., već 29. januara 1405. kod čega ostaje i u narednim poglavljima knjige (39).

U poglavlju *Turski prevod rudarskog zakona Novo Brdo despota Stefana Lazarevića* Đurđev navodi da je Novo Brdo bilo najpoznatiji rudnik u srednjovjekovnoj Srbiji, a da je za vrijeme turske vlasti pripao sandžaku Vučitrn. Saske zakone koji se odnose na rudnike Vučitrnskog sandžaka Turci su tretirali kao običajno pravo. Sasku kanun-namu N. Beldićanu datira krajem vladavine Bajazida II (43). Turski prevod starog srpskog rudarskog zakona za Novo Brdo napravljen je za potrebe kadije koji je kontrolirao poslovanje rudnika u regionu Novo Brdo. Turski prevodilac je na dva mjesta promijenio smisao Zakona. Izostavio je riječi despota kada kaže da je oslobodio očinsku zemlju od vlasti sultana Bajazida. Na drugom mjestu prevodilac je izostavio iskaz da su Novobrđani imali zakon za vrijeme ranijih srpskih vladara, pa je unio stav da oni treba da napišu zakon. Po turskom prevodiocu je ispalo da je zakon napisan kad je despot dobio od Bajazida na upravu rudnik

Novo Brdo (47). Upoređivanjem tekstova turskog prevoda iz druge polovine XV vijeka i latiničkog prepisa Zakona utvrđeno je da postoje dvije varijante rudarskog zakona za Novo Brdo, obje potvrđene od strane despota Stefana. Jedna ne sadrži odredbe gradskog zakona ni despotovu potvrdu, a druga sadrži odredbe gradskog zakona i potvrdu despota Stefana. Sa istorijskog stanovišta značajno je da je rudarski zakon despota Stefana Lazarevića važio za vrijeme turske vlasti u XV, XVI i XVII vijeku (52).

Analizom rukopisa iz XVI vijeka kao i istorijske situacije za vrijeme vladavine despota Stefana, Đurđev je došao do zaključka da kodifikacija nije potvrđena 1412., kako je ranije mislio, već 29. januara 1405. Takođe je ocijenio da se u nazivu Stefana "blagočestivim i hristoljubivim među carevima" riječ car ne odnosi na Stefana, već je tu car ustvari sultan. U sastavu rudarskog zakona za Novo Brdo nalazi se preambulum, koji je pisan krajem 1402. ili početkom 1403. i u kome Novobrdani od despota traže da obnovi i potvrdi postojeći rudarski zakon za Novo Brdo. Preambulum je najvjerojatnije pisan prije Bajezidove smrti jer bi despot Stefan sigurno spomenuo da je Bajezid mrtav, a Bajezid je bio despotov sizeren i zet. (65) Analizom elemenata rudarskog zakona Đurđev je zaključio da zakon nije nastao inicijativom despota već na traženje Novobrdana da im ga despot potvrdi kao stari zakon (71). Đurđev takođe pretpostavlja da je rukopis koji je imao prepisivač iz XVI vijeka bio original Zakona Novog Brda koji je potvrđen 29. januara 1405 (79).

Na više mjesta u knjizi Đurđev je naglasio izvanredan doprinos N. Radojčića proučavanju Zakona o rudnicima despota Stefana Lazarevića. Takvu ocjenu ne umanjuju kritičke primjedbe koje je u knjizi izložio o Radojčićevom radu. Zakoni Novog Brda po Đurđevu su najznačajniji očuvani pravni spomenik srpskog srednjovjekovlja poslije Dušanovog zakonika. Stoga on smatra da ove zakone treba ponovo objaviti kritički što je prije moguće.

Uvjerljiviju naučnu argumentaciju ovog prijedloga predstavlja knjiga Đurđeva *Kada i kako su nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo*, kako temeljnim analizama i na njima zasnovanim zaključcima, tako i otvaranjem pitanja koja čekaju odgovor istoričara istraživača.

Predstavljanjem osmanističkih studija kojima se Đurđev dokazao kao jedan od pionira koji su dali respektabilne rezultate u proučavanju karaktera osmanskog feuzdalizma i položaja naših naroda pod turskom vlašću kao i knjiga koje obradom različite tematike posvjedočavaju o njegovoj naučnoj strasti da istraživanjem zahvata neispitane procese i probleme u našoj istoriji osmanskog perioda, nastojali smo da na odabranim izvornim tekstovima pokažemo temeljitost analiza i naučnu snagu sinteza kojima je Đurđev gradio svoje mjesto u našoj savremenoj osmanistici.

MARKSISTIČKE RASPRAVE

Naučno djelo Branislava Đurđeva ima dva obilježja: čine ga osmanističke istraživačke studije i teorijska razmatranja u oblasti istorije. S metodološkom stanovišta to su analize i sinteze. U tematskom pogledu to su dva odvojena, posebna samostalna područja: istorija i kritička "filozofija" istorije.

U nauci se javio prilozi iz istorije naših naroda pod turskom vlašću, u kojima često polemikama razjašnjava svoje ocjene, da bi već sredinom 50-tih godina ušao u oblast teorijskih tretiranja istorijskih procesa i zbivanja. Moglo bi se reći da su i njegove teorijske rasprave nalazile inspiraciju u problemima. Ako bi iz njegovih istoriografskih i teorijskih radova eliminirali polemiku, ono što bi u njima ostalo predstavljalo bi činjenice. U polemikama koje je vodio sa istoričarima, etnologima, sociologima i filozofima Đurđev se prepoznaje kao strasni uporni istraživač, kao kritičar istorijskih izvora i istoriografskih interpretacija, kao mislilac koji ponire u procese i ideje. Već se u njegovim osmanističkim studijama moglo razumjeti da su teorijski pristupi i teorijska razmatranja istorijske problematike odlika njegovog naučnog profila.

Po vlastitom izboru Đurđev je sabrao većinu svojih teorijskih rasprava i objavio ih u knjizi *"Razvitak čovječanstva i društvo"* (Novi Sad, 1980). Materiju je razvrstao u četiri poglavlja: I. Polemika oko materijalističkog shvatanja istorije; II. Istorizam u marksističkom shvatanju istorije; III. Istorija, društvo i civilizacija; IV. Anhang in deutscher Sprache, sa tri rasprave.¹⁾

Izvan ovog Zbornika nalazi se više teoretskih rasprava objavljenih u časopisima (Pregled, Prilozi i ANUBiH-ovim edicijama "Radovi"), koje smo pridružili ovoj materiji i sa kojom oni čine predmetnu cjelinu. Sve zajedno, kako one u knjizi tako i one van knjige, razvrstali smo po tematici u četiri grupe po naslovima: I. Istorijski razvitak; II. Marksizam o istorijskom razvitku; III. kritika postmarksizma i strukturalizma i IV. Razvoj istoriografije i sinteza.

Prvo poglavlje sa četiri priloga nosi naslov "Polemika oko materijalističkog shvatanja istorije", ali i radovi u ostalim poglavljima po obliku su polemika, iako im je Đurđev dao drukčije naslove koji mogu činiti okvir u njima sadržanih rasprava. S obzirom da sam raspravama u knjizi priključio rasprave koje Đurđev nije uvrstio u knjigu, a da po mome mišljenju predstavljaju njegove značajnije teorijske priloge, smatrao sam da njihovu tematici odgovara naslov "Marksističke rasprave". Uzgred napominjem da sam u predstavljanju njegovih teorijskih priloga ispustio neke koji se nalaze

¹⁾ U knjizi o Zakonima za Novo Brdo despota Stefana Lazarevića u Napomeni pod brojem 1 na strani 83. spominje knjigu "Zur neumarxistischen Geschichtsauffassung", koju nisam mogao da nađem. U Napomeni nije data ni godina ni mjesto izdanja niti je naveden izdavač.

u knjizi ocjenjujući da se u njima ponavljaju autorova gledišta i da cjelina teorijske tematike neće biti oštećena njihovim neuvrštavanjem.

Tematika istorijskog razvitka obuhvata pet sa naslovom bliže usklađenih radova, među kojima uvodno mjesto pripada prilogu "*Istorija i društveni razvitak*". U ovom prilogu Đurđev insistira na definiciji društva s obzirom, kako kaže, da u shvatanju šta je društvo nastaje zbrka koja potiče od apsolutno-sociološkog tretiranja društva. Naime, u apsolutno-sociološkom shvatanju društvo se podrazumijeva kao sam društveno organizovani život ljudi, a po Đurđevu društvo je prirodno-istorijskim razvitkom nastala organizacija odnosa među ljudima koja je istorijski saobražena prirodnim uslovima života ljudi; to je organizacija koja potrebe zajedničkog života ljudi povezuje u jednu istorijsku cjelinu (193). Društvene promjene nastajale su u početku istorijskog razvitka prirodno i istorijski samoniklo da bi kasnije društvene promjene nastajale stihijno usljed djelovanja društvenih snaga, dok je u novom vijeku do društvenih promjena dovodila svjesna djelatnost društvenih snaga. U tom pogledu postmarksisti, tvrdi Đurđev, ne vode računa o ulozi svijesti kao konstitutivnom faktoru ljudske istorije (196).

Kad izlaže svoje gledište "O procesu razvitka čovečanstva do moderne civilizacije" Đurđev naglašava da savremena marksistička teorija nije konzistentna, a pod ovom teorijom on podrazumijeva postmarksizam koji predstavlja vladajuću teoriju. Staljinizam svodi teoriju o razvitku čovječanstva na shemu prema kojoj se odvija smjena pet društveno-ekonomskih formacija (159). Đurđev zastupa stanovište da društveno-ekonomska formacija ne može biti vječna i univerzalna kategorija razvitka čovječanstva što je teza savremenog marksizma, tj. postmarksizma, koji djelatnošću klasa objašnjava razvitak čovječanstva u periodu civilizacija (172).

U teorijskim raspravama Đurđeva bitan značaj ima njegovo gledište o prirodno-istorijskom razvitku čovječanstva u odnosu prema društvu. Pri tome se on poziva na iskaze Marksa i Engelsa da se "istorija prirode i istorija ljudi međusobno uslovljavaju" (9), da se "prirodni zakoni uopšte ne mogu ukinuti". Ono što se može promijeniti u istorijski različitim stanjima samo je oblik u kome se ti zakoni probijaju" (23). Slijedeći ovo stanovište izvornog marksizma Đurđev je razvoj u istoriji i društvu kao i epohalne društvene promjene tretirao i tumačio kao prirodno-istorijski proces. Djelovanjem prirodnih zakona ostvaruje se razvitak ljudskog rada, ali i u društvu djeluju prirodni zakoni i pod njihovim uticajem mijenjaju se odnosi u društvu (249). Đurđev napominje da se njegovo shvatanje razvitka civilizacija razlikuje od Engelsovog po tome što se napredak u civilizacijama temelji na stvaralačkom radu koji donosi tekovine ljudskog rada, a ne na eksploatatorskim sistemima na kojima se izgrađuju. Nastanak i razvitak civilizacija u istoriji ne objašnjava se samo društvenim razvitkom. Teorija A. Tojnbija o zakonitosti

izrastanja, razvitka i propadanja civilizacija ne može se održati jer ne uzima u obzir subjekte istorije civilizacija - narode, države i imperije - koji su stvarni nosioci civilizacija u istoriji. Istorija civilizacija je takođe prirodno-istorijski proces, koji po izvornom marksizmu, za Đurđeva predstavlja ključ za razumijevanje razvitka civilizacija i društva.

Definiciju postmarksizma, koji je dominantna u njegovim kritičkim teorijskim raspravama, Đurđev je formulisao u prilogu "Istorija, društvo i civilizacija". Po njemu, postmarksizam je teorija koja odstupa od Marksovog shvatanja razvitka čovječanstva kao prirodno-istorijskog procesa i razvitak čovječanstva svodi na razvitak društva. U užem smislu, postmarksizam je teorija koja se zastupa u Sovjetskom Savezu (228). Definiciji društva, koju smo prethodno izložili, u ovom prilogu dodaje društvo nastalo istorijski, procesom podruštvljavanja ljudskih zajednica, koje čine jednu istorijsku cjelinu. Ova formulacija, kaže, ne odnosi se na preistoriju i praistoriju, na patrijarhalne ljudske zajednice koje su ljude povezale u životne cjeline (230). Istoriji prethode dva stadija - preistorija i praistorija. Od preistorije i praistorije istorija se razlikuje oblicima života u civilizacijama, ali i po tome što se prirodni ljudski razvitak odigrava kroz društvo i pomoću društva (237).

Pristupajući tretiranju odnosa istorizma i evolucionizma u istoriji, Đurđev polazi od Marksovog stanovišta u "Prilogu kritici političke ekonomije" prema kome se azijski, antički, feudalni i moderni buržoaski način proizvodnje mogu označiti kao progresivne epohe ekonomske društvene formacije (110). Ova rečenica poslužila je Marksovim interpretatorima da tvrde kako se po Marksu čovječanstvo razvijalo prelazeći navedene stepenice kao zakonitost progresivnog razvitka. Međutim, u predradnji za "Kritiku političke ekonomije" pod naslovom "Epohe ekonomske društvene formacije" Marks je tvrdio da je azijski način proizvodnje bio progresivan jer se u njemu ekonomski formiran dio društva učvršćuje, ali se on ne razvija već ostaje stalno u jedinstvenim prirodnim odnosima. Antički način proizvodnje je takođe progresivna "epoha ekonomske formacije društva" jer je predstavljao društvo sa razvijenom privatnom svojinom. Nastao na ruševinama stare antičke civilizacije, feudalizam predstavlja progresivnu epohu ekonomske formacije društva, jer su se u njemu stvorili uslovi za razvitak kapitalizma. Kod Marksa nema ni shematizma o stepenastom nastajanju društvenih oblika, ni stanovišta da su novi društveni oblici nastajali revolucijama (111). Po Marksu, kapitalizam nije nastao iz proizvodnje već iz prometa. On kaže da u pojmu kapitala i njegovog nastanka leži da potiče iz novca, tj. iz snage koja egzistira u obliku novca. Kapital potiče iz cirkulacije i javlja se kao proizvod cirkulacije (120).

Tumačeći Marksovo shvatanje o progresivnim epohama "ekonomske formacije društva" od azijskog načina proizvodnje do kapitalizma, Đurđev je

smatrao da je Marksov istorizam sastavni dio njegovog metoda - dijalektičkog materijalizma - u kome je sadržan istorizam kao njegov sastavni dio (112). Moderna francuska istorijska škola, čiji je najistaknutiji predstavnik F. Brodel, suprotstavljaajući se "tradicionalnoj istoriji" pokazuje razumijevanje Marksovog istorizma koji se ogleda u tumačenju razvitka društvenih oblika kao prirodno-istorijskog procesa. Brodel je osjetio da istoriju treba shvatiti kao prirodnu istoriju ljudskog roda, da istoriju treba tumačiti iz prirodnog procesa, ali nije bio dosljedan jer se zadovoljavao mehaničkim objašnjenjem odnosa između prirodnog i istorijskog. Za razliku od Brodelove istorijske škole, njemačka buržoaska istorijska škola u odnosu prema evolucionizmu naglašava istorijsku stranu u tumačenju istorijskog procesa. Pristalice istorizma u njemačkoj istorijskoj školi, "romantičari", kako ih naziva Đurđev, pozivaju se na Rankea koji je smatrao da je određena epoha samostalna, kako prema prošlosti tako i prema budućnosti. Oni apsolutizuju istorijsko i na taj način se suprotstavljaju evolucionizmu, pa tako dolaze u konfrontaciju i sa istorizmom koji zastupaju u tumačenju istorijskog procesa (117).

Apsolutizovani evolucionizam dovodi do nadistorijske teleologije, a apsolutizovani istorizam da agnosticizma. Marksov dijalektički materijalizam tumači da se razvitak čovječanstva sastoji iz obe strane procesa - istorizma i evolucionizma. Iako kritikuje postmarksizam zbog usvajanja apsolutno-sociološkog shvatanja razvitka društva, Đurđev pokazuje nedosljednost prihvatanjem gledišta "o neminovnom prelazu iz kapitalizma u socijalizam" (119). Međutim, on će istrajavati u stanovištu da apsolutno-sociološko shvatanje o zakonitoj sukcesivnoj smjeni društvenih poredaka koje zastupa postmarksizam nije, sa stanovišta izvornog marksizma, osnovni zakon društvenog razvitka čovječanstva. Naučno je neodrživo dokazivanje postmarksističke sociološke teorije da su u društvenom razvitku odlučujući samo ekonomski odnosi. Taj postmarksistički ekonomski monizam ne prihvata istorijska nauka jer ona teži prirodno-istorijskom pluralističkom tumačenju istorijskih procesa (123).

U zaključnom razmatranju odnosa istorizma i evolucionizma Đurđev postavlja pitanje dalje evolucije čovječanstva i onoga što može da nastane u određenoj istorijskoj situaciji. Njegov odgovor je da se čovjek ne smije predati shvatanju da je napredak osiguran predodređenim razvitkom i da apsolutno-sociološki evolucionizam predstavlja opasnu teorijsku stranputicu (127).

Iako se u teorijskim raspravama o istorijskim zbivanjima i procesima i njihovom tumačenju Đurđev poziva na izvorni marksizam, koji čini srž njegovih interpretacija istorije, oveću grupu priloga sa područja teorijske istorijske problematike grupirali smo u poglavlje pod naslovom "Marksizam o istorijskom razvitku".

Po našem izboru u razmatranje uzimamo prvi po redu prilog "*Šta je istorijski materijalizam*". Na početku Đurđev podvlači da postmarksizam posmatra istoriju ljudskog roda kao razvitak društva, dok izvorni marksizam razvitak ljudskog roda objašnjava kao prirodno-istorijski proces. Slijedeći izvorno Marksovo gledište o razvoju ljudskog roda i društva Đurđev definira istorijski materijalizam kao teoriju o prirodnim zakonima društvom organizovanog života ljudi. Prirodni razvitak ljudi u istoriji odigrava se kroz društvo i pomoću društva. Osnovno pitanje istorijskog materijalizma je pitanje odnosa društvene biti i društvenih oblika svijesti (60-64). Istorijski se može prići samo prošlosti, a budućnosti samo uz pomoć filozofije istorije, ali ograničene istorijom. Izvorni autentični marksizam odlikuje se stvaralačkom humanističkom filozofijom. I u ovom prilogu Đurđev nastoji da pribavi potvrdu svojim tezama citiranjem Marksovih stavova. Međutim, Marks je svoje zaključke i ocjene zasnivao na analizama konkretnih istorijskih i društvenih fenomena i uslova.

U prilogu "*Istorijski materijalizam izvornog marksizma i postmarksističke filozofije istorije*" Đurđev će nastaviti polemiku i kritiku postmarksističke teorije. Njegova kritika postmarksizma se odnosi na formulaciju o istorijskom i društvenom razvoju u Sovjetskoj istorijskoj enciklopediji, u Sovjetskoj istoriji, u Enciklopediji Leksikografskog zavoda, kao i na neka gledišta sociologa Ljubisava Markovića i filozofa Gaje Petrovića. Markoviću upućuje kritiku što se drži postmarksističkog stanovišta o smjeni pet društveno- ekonomskih formacija iako kod Marksa u tumačenju postanka pojedinih istorijskih društvenih poredaka nema ni traga istorijsko-sociološkog shematizma; u kritici postmarksizma koju razvijaju "lijevi" tumači Marksa, među kojima se ističe Gajo Petrović, Đurđev nalazi da oni ne postavljaju problem istorijski, da poriču prirodnu stranu u društvenom procesu pa tako i sam proces. Gledište Gaje Petrovića da je "povijest negacija prirodnosti" (17), Đurđev opovrgava Marksovim stavom prema kome "prirodni zakoni ne mogu biti ukinuti. Ono što se može promijeniti u istorijski različitim stanjima samo je oblik u kome se ti zakoni probijaju" (23). Đurđev smatra da su njegove formulacije o istorijskom materijalizmu "saglasne sa izvornim marksizmom" (25).

Đurđevu se ne može odreći nastojanje da upozna izvorni marksizam u Marksovim i Engelsovim djelima kao što su Njemačka ideologija, Predgovor Kapitalu, Uvod u kritiku političke ekonomije, Engelsovo Porijeklo porodice..., Antidiring, Ludvig Fojerbah i kraj njemačke klasične filozofije, Marksov Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Đurđev se neosporno potvrđuje kao poznavalac marksističkog shvatanja i tumačenja istorije. Njegova rasprava "Marksovo shvatanje razvitka čovječanstva i neke savremene interpretacije Marksovog shvatanja" obiluju citiranjem iz navedenih djela u polemici

sa nekim autorima. Ima se utisak da je polemikom sa autorima drukčijeg mišljenja Đurđev preuzeo poteško breme koje je morao da iznese. Tema je izrazito široka, pa je i krug polemičara širok.

Na kritiku profesora R. Muminovića da metafizički dijeli teoriju i praksu, da stvaralački marksizam vidi samo u praksi, da stoji na pozicijama sovjetskog dijamata, da prirodni zakoni važe za prirodu a za društvo društveni zakoni, Đurđev je odgovorio pozivajući se na svoju interpretaciju izvornog marksizma i kritiku postmarksističke filozofije istorije koja predstavlja ugaoni kamen njegovih teorijskih marksističkih rasprava i studija (32. 35). Nije htio da se upušta u širu raspravu sa profesorom V. Simeunovićem, koji je Marksovo materijalističko shvatanje istorije, po njegovoj ocjeni, objašnjavao Hegelovim učenjem da je istorija ostvarenje jedne ideje (41). Odbacio je prigovore da njegovo stanovište o prirodno-istorijskom procesu slijedi prirodnonaučno tumačenje istorije biološkog smjera, odnosno tumačenje istorije kao biologije, koje dopušta Kaucki u djelu "Materijalističko shvatanje istorije" (37). K. Korš je kritikovao Kauckog što je odlike preistorijskih zajednica prenosio na kasniju istoriju i što je tvrdio da je Marks formulisao opštevažeće materijalističko shvatanje istorije. Međutim, Đurđev se razilazi sa Koršovim tumačenjem Marksovog evolucionizma svodeći ga na samog sebe, dok ga je Marks stavljao u okvire istorizma (38-39). Đurđev je našao razloga da se suprotstavi mišljenju da je E. Bloh najveći savremeni filozof, da je Bloh "domislio" do kraja Marksovu misao. On nalazi da Bloh odstupa od materijalizma kada tvrdi da sadašnjost mora biti posmatrana sa stanovišta budućnosti što je utopističko shvatanje (45). Na kraju ovog priloga, prožetog kritičkim i polemičkim interpretacijama, Đurđev uvažava doprinos Fuada Muhića kritici teorije marksističkog pozitivizma i postmarksističke ideologije, ali pri tome misli da se Muhić u toj kritici kretao u shvatanju marksizma kao utopije i uzletu u "regione nadčinjeničnog" (47)

Kao cijenjenom članu Uredništva, Đurđevu su bile otvorene stranice *Pregleda*, kome je svojim tekstovima podizao ugled u javnosti uopšte, a u naučnoj posebno. Istančanim nervom naučnika osjetio je aktuelnost pitanja sociologije i njenog odnosa prema istorijskom materijalizmu, kao i odnosu istorijskog materijalizma prema sociologiji (Pregled, br. 7-8, juli-avgust, Sarajevo, 1954). Pristupajući postavljenoj problematici, Đurđev se najprije pozivao na Lenjinovo gledište, prema kome je Marksovim istorijskim materijalizmom sociologija podignuta na stepen nauke. Po Leninu, postoji samo jedna sociologija i to marksistička (4), odnosno primjenom istorijskog materijalizma sociologija je postala naukom (7). Zihlerl je, pak, smatrao istorijski materijalizam naučnom filozofijom društvenog razvitka i metodom istraživanja razvitka društva, što je, ističe Đurđev, nemoguće (8). Đurđev tvrdi da je istorijski materijalizam dio filozofije marksizma, a sociologija nauka koja ispituje zakonitost razvitka i funkcionisanja društveno-ekonomskih

formacija. Proširenjem materijalizma na društvo, marksizam je stvorio materijalističku filozofiju istorije, odnosno istorijski materijalizam. Potrebu za postojanjem istorijskog materijalizma Đurđev objašnjava činjenicom da još uvijek traje proces razvitka društvenih nauka i da postoje izvjesni problemi u razvitku društva koji se moraju rješavati filozofskim pristupom. On zaključuje da identifikovanje istorijskog materijalizma i marksističke sociologije, koje je prisutno u shvatanju nekih marksista predstavlja zaostalu "teoriju" koju treba napustiti. Misao da se treba otresti gledišta o identitetu istorijskog materijalizma i marksističke sociologije upućena je Zihherlu, koji je to gledište promovirao kao jedan od vodećih zvaničnih jugoslavenskih marksista. Đurđev je ulazio u borbu za odbranu izvornog marksizma, koji je bio njegov teorijski credo.

U raspravi "*Prilog pitanju zakonitosti u razvitku čovečanstva*" (Zbornik "Razvitak čovečanstva i društvo", 78-108) Đurđev se često našao na pozicijama shvatanja koje kritikuje. Po njemu, socijalizam predstavlja svjetski proces koji vodi u svjetski društveni sistem. Poput postmarksista, koje kritikuje iz članka u članak, on će dokazivati da je prelaz iz kapitalizma u socijalizam neminovnost i zakonitost istorijskog razvitka (74). On ističe da je naučno dokazana i praktično potvrđena zakonitost modernog razvitka društva ka komunizmu (76). Ipak, on ne prihvata bez rezerve Marksovu ocjenu da na Istoku nije bilo feudalne svojine. Međutim, njegovo stanovište da se na "ruševinama rimskog carstva u Evropi razvija feudalizam" i da se iz evropskog feudalizma razvio viši društveni sistem, kapitalizam nije u saglasnosti sa njegovim shvatanjem da feudalizam nije predstavljao istorijski napredak. Prihvatanjem izvornog marksizma o značaju feudalizma Đurđev je korigovao svoje prvobitno gledište o feudalizmu. Stiče se utisak da kritikom postmarksizma Đurđev toliko teoretizira o društvu da se od teorije društvo i ne vidi. Za razliku od postmarksista koji citatima iz Staljinovih radova dokazuju svoje teze, Đurđev citiranjem Marksa osporava teze sovjetskih marksista. Umjesto da proučava određena društvena stanja i procese i na proučavanju gradi zaključke i ocjene, Đurđev ih radije objašnjava i tumači Marksovim tezama. Moglo bi se reći da Đurđev dogmatizira izvorni marksizam Marksom, kao što postupaju sovjetski marksisti dogmatirajući Marksa Staljinom. Na taj način Đurđev navlači sjenu na svoje mukotrpno istraživanje i proučavanje Marksovih pogleda na razvitak ljudskog roda i društva da bi dokazao naučnu neodrživost postmarksističke teorije. Valja, pak, priznati da u kritici postmarksizma Đurđev nije bio isključiv i da je u izvjesnim primjerima bio spreman da prihvati gledište postmarksista, naročito kada je riječ o njihovom doprinosu razvoju istorijske nauke.

Posebno veliki značaj Đurđev je pridavao društveno-istorijskom procesu koji je rezultirao podjelom na selo i grad. To je predmet njegove studije "*Odnos sela i grada kao osnova ekonomske formacije društva*". Prema

Marksu i Engelsu, podjela rada karakteriše cjelokupnu istoriju civilizacije, jer se u njoj ostvaruje podjela rada na materijalni i duhovni. Po Englesu, postanku gradova prethodila je podjela u načinu života ljudi na nomadsko stočarstvo i sjedilačku zemljoradnju. Gradovima pripada glavna uloga za nastanak civilizacije i za jačanje robno-novčane privrede, dok podjela na grad i selo spada u varvarsko doba, predistoriju civilizacije (204). Đurđev konstatuje da se rezultati nauke koja proučava razvitak civilizacije slažu sa tvrdnjom izvornog marksizma da su "prirodno izrasli" podjela na selo i grad i prve podjele na kaste i staleže (206). Prema izvornom marksizmu, sa stanovišta evropskog razvitka prelaz od starovjekovne u srednjovjekovnu istoriju značio je nazadak, jer evropski srednji vijek karakterizira nadmoć sela nad gradom, u stvari nadmoć njegove super strukture. Međutim, svojim ukupnim razvitkom evropski srednji vijek je stvorio mogućnost da se u njemu razviju zanatska organizacija rada, manufakturna industrija i da se građansko društvo, koje je stiješnjeno u feudalne okvire, postepeno razvija probijanjem feudalnih okvira. U krilu evropskog srednjeg vijeka bile su stvorene pretpostavke da dođe do promjene ekonomske formacije društva (213). Ovu studiju Đurđev zaključuje tvrdnjom da razvitkom buržoaskog društva suprotnost između sela i grada ulazi u fazu kad prestaje da predstavlja osnovnu suprotnost u društvenim odnosima. U istorijskom razvitku kapitalizma osnovnu karakteristiku čine suprotnosti i borba između rada i kapitala. Ovo stanovište je suština marksističke doktrine, koja prevazilazi razlike među pravcima i strujama unutar marksizma.

Drugom tematskom krugu, formiranom prema našoj zamisli, kao posljednji prilog pripada rasprava "O marksističkoj periodizaciji istorije sveta". Najvažnije stavove o ovom pitanju Đurđev je izložio na kongresima istoričara (Zagreb, 1958. i Štokholm, 1960). Prije nego što je pristupio obrazloženju svoje koncepcije periodizacije istorije svijeta predstavio je svoj pregled stadija kroz koje je prolazilo čovječanstvo u svojoj prirodnoj istoriji. Prvi stadij čini regionalna preistorija, odnosno divljaštvo; drugi stadij čini regionalna praistorija, varvarstvo; treći čine regionalne istorije, istorijske civilizacije, a četvrti omeđuje savremena svjetska istorija kojoj odgovara savremena svjetska industrijska civilizacija. U navedenim stadijima čovječanstvo je imalo nejednak razvoj usljed nejednakih različitih prirodnih i istorijskih uslova u pojedinim dijelovima svijeta (313).

Prema postmarksistima, istorija svijeta dijeli se na stari, srednji i novi vijek, kome dodaju najnoviji vijek. Prema postmarksističkoj periodizaciji istorije svijeta stari vijek čini epoha robovlasničkog društva, srednji vijek je podudaran sa feudalizmom, novi vijek sa kapitalističkim društvom, a najnoviji predstavlja epohu nastajanja socijalističkog društva. Sa postmarksističkom periodizacijom svjetske istorije saglasili su se uglavnom svjetski

kongresi historičara pa se može smatrati da je opšteprimljena periodizacija na stari, srednji i novi vijek sa epohom savremene historije (317). Đurđev smatra da se u starom i srednjem vijeku ne može govoriti o svjetskoj historiji, jer je njeno postojanje uslovljeno pojavom svjetskog tržišta. U tom pogledu, odlučujuće je uticao kapitalizam, koji proizvodnjom i trgovinom povezuje dijelove svijeta u cjelinu svjetske historije.

Đurđev konstatuje da je Uneskova historija čovječanstva napustila okvire teritorijalne periodizacije historije svijeta koju je podijelila na: predistoriju i početke civilizacije, na stari svijet (do 400. godine), na velike civilizacije srednjeg vijeka (od 400. do 1300. g.) i na period koji naziva "temelji modernog svijeta" (1300 - 1775. g.). Historija modernog svijeta podijeljena je na dva perioda sa razmeđom među njima koje obilježava početak XX vijeka.

Periodizaciju svjetske historije prema Đurđevu činile bi dvije epohe opšteprimljene teritorijalne periodizacije svjetske historije (stari i srednji vijek) i moderni svijet podijeljen na tri epohe: otkriće Amerike (1492), početak Francuske revolucije (1789) i početak Oktobarske revolucije i ulazak Sjeverne Amerike u Prvi svjetski rat (1917). Marksističko shvatanje podrazumijeva da se u ovu periodizaciju uključuje perspektiva područstvljenog čovječanstva koju je otvorio razvitak savremene civilizacije. Svoju koncepciju periodizacije historije svijeta Đurđev je formulisao povezivanjem opšteprimljene trostadijalne periodizacije i periodizacije koju sadrži Uneskova historija čovječanstva.

U ovom tematskom krugu razmatramo stavove Đurđeva o zakonima društvenog razvitka i strukturalizmu. U formulisanju svojih stavova on se poziva na Marksovu teoriju o razvitku čovječanstva i društva. I ovdje, kao i u drugim radovima o historijskoj i društvenoj problematici Đurđevu je Marksova teorija ono što je kršćanskom vjerniku Biblija. On je ortodoksni sljedbenik Marksovog učenja, izvornog marksizma. U prvom dijelu rasprave "O takozvanim najopštijim zakonima razvitka društva" (Pregled, br. 10, oktobar, Sarajevo, 1955) on polemizira sa gledištem sovjetskog akademika, historičara Sidorova, koji je tvrdio da Staljinovo djelo "Ekonomski problemi socijalizma u SSSR-u" predstavlja osnovu marksizma (177). Ulazeći u polemiku sa Sidorovim Đurđev naglašava da stanovište da postoje zakoni razvitka društva koji svojim djelovanjem obuhvataju čitavu historiju čovječanstva nema ničeg zajedničkog sa marksizmom. Sidorov, naime, zastupa tezu da djelovanje objektivnih društvenih zakona obuhvata cijelu historiju čovječanstva. Nasuprot ovom shvatanju Sidorova, Đurđev navodi Marksovu misao da svaki historijski period ima svoje zakone. On ukazuje da ima marksista koji tvrde da svaka ekonomska društvena formacija mora preći revolucijom u novu, pa takvo shvatanje opovrgava primjerom da klasna borba u antičkom ropstvu nije dovela do uspostavljanja feudalizma koji je nastao djelovanjem snaga izvan antičkog društva (179). Kritikujući Sidorova što zastupa shematizam u

tumačenju društvenog razvitka, Đurđev ističe da su se Marks i Engels jasno ogradili od svakog shematizma u objašnjavanju historijskog razvitka društva. Klasno se društvo, objašnjava on, svojom zakonitošću razvitka izdvojilo iz predklasnog društva, ali postoje jedno pored drugog. Ta dvostrukost, napominje Đurđev, postoji kroz cijelu historiju čovječanstva. Đurđev se suprotstavlja tumačenju da su stare države Egipat, Indija i Kina bile robovlasničke države. One su nastale iz potrebe javnih radova, naročito navodnjavanja, a činjenica da je u njima postojalo državno ropstvo nije dokaz robovlasničkom poretku u navedenim državama. Poznato je da je ropstva bilo i u feudalizmu kao i da je novovjekovno ropstvo u Americi odigralo značajnu ulogu u razvitku kapitalizma (184).

Polemiku sa Sidorovom Đurđev je zaključio tvrdnjom da prema izvornom marksizmu ne postoje opšti zakoni razvitka društva koji važe za sve epohe u razvitku društva. (198).

U nastavku rasprave "O takozvanim najopštijim zakonima razvitka društva" (Pregled, br. 11-12, novembar-decembar, Sarajevo, 1955) Đurđev obrađuje temu "Dijalektički zakoni i društvo". Povod su mu gledišta sociologa profesora Goričara i profesora Olega Mandića. U udžbeniku sociologije pod naslovom "Uvod u društvene vode" profesor Goričar tvrdi da su dijalektički zakoni svedeni na opšte zakone kretanja da bi zatim definirao sociologiju kao nauku o najopštijim zakonima razvitka društva. Goričar takođe zastupa stajalište da je historijski materijalizam marksistička sociologija. Na taj način, smatra Đurđev, Goričar čini ustupak hegelijanstvu, jer je po njemu zadatak sociologije da otkriva dijalektiku društvenog razvitka, a ne stvarne tokove razvitka društva koji su dijalektički (288-9). Po Đurđevu su historiografija i politička ekonomija postale pozitivne nauke zahvaljujući marksizmu, tj. ove društvene nauke postale su marksizmom pozitivne nauke. Na kombinaciji hegelijanstva i pozitivizma temelji se gledište o najopštijoj nauci o razvitku društva i najopštijim zakonima o razvitku društva. Staljinistička sociologija bliska je kontovskoj sociologiji, koja ima svoje zastupnike među jugoslavenskim postmarksistima. Sociolog Oleg Mandić, tvrdi Đurđev, "protura" kontovsko gledište tezom da svako klasno društvo mora biti podijeljeno na dvije osnovne klase. Mandiću prigovara da ne pravi razliku između svijesti uopšte i društvene svijesti, da je ideologiju apsolutizovao u samostalnu pojavu u društvu, da nauku identifikuje sa oblikom ideologije.... (293). Dok historijski materijalizam u tumačenju izvornog marksizma razvika ljudskog roda objašnjava u svjetlu prirodno-historijske zakonitosti, postmarksisti govore da postoje vječni zakoni razvitka društva obavezni u razvitku čovječanstva. Rasprava o najopštijim zakonima razvitka društva završava tezom o mogućnosti "punog komunizma", koju on zasniva na razvitku i dokazima nauke (295).

Đurđev nije propuštao nijednu značajnu pojavu u oblasti istorijske nauke, pogotovo ako je bila u domenu teorije, smatrajući to svojim pozivom da pojavu razmatra i kritički vrednuje sa stanovišta izvornog marksizma. Djelo ugledne istoričarke profesorice dr. Mirjane Gros, koja je svojim knjigama i studijama stekla istaknuto mjesto u našoj historiografiji, došlo je Đurđevu kao naručeno da njegovog autora proglasi kao predstavnika strukturalizma u modernoj historiografiji i da ga stavi pod lupu svog naučnog stanovišta. Djelo "Historijska znanost" motiviralo je Đurđeva da napiše raspravu "Strukturalizam i kriza istorije" (Razvitak čovečanstva i društvo, 268-281).

Po Đurđevu, strukturalizam i postmarksizam kao njegov oblik predstavljaju dominantne pravce u modernoj historiografiji, dok takav značaj ne pripada izvornom marksizmu kome on nastoji da pribavi naučno uvažavanje. Pristalice strukturalizma sve u istoriji objašnjavaju "društvenim modelima", odnosno društvenom strukturom. Po izvornom marksizmu način proizvodnje predstavlja najvažniju komponentu u ljudskom razvitku. Društvene strukture zavise od nivoa razvitka proizvodnih snaga (270). Strukturalizam u historiografiji spada u jednostrano sociološko objašnjenje istorije. Poput postmarksista i Mirjana Gross, smatra Đurđev, tretira marksizam kao jednu vrstu strukturalizma. Po Mirjani Gross marksizam pripada "tradicionalnoj historiji" protiv koje stupa, a francusku strukturalnu historiografiju i sovjetsku historiografiju posmatra kao "traženje novih putova" (272). Mirjana Gross usvaja gledište po kome se istorija objašnjava kao razvitak društvene strukture iz društvene strukture, u čemu se ona ne razlikuje od predstavnika postmarksističkog shvatanja istorije.

Pored izloženog, Đurđev je uputio Mirjani Gross nekoliko važnijih kritičkih primjedbi koje ću navesti. Tako on ističe da Mirjana Gross ne poziva naše istoričare da se u naučnom radu obrate izvornom marksizmu. Našoj historiografiji ona preporučuje kao spas iz "očajnog stanja" da se okrene "strukturnalnoj historiji" u skladu sa opštim kretanjima evropske historiografije. Mirjana Gross je pristalica "genetičko-strukturalnog" shvatanja istorije u kojem "genetičko i strukturalno čine jedinstvo jer se bez istraživanja strukture ne može obuhvatiti razvoj, a bez razvoja struktura ostaje statična" (273). U podržavanju "strukturnalne istorije" Mirjana Gross stoji na izrazito sciјentističkim pozicijama, a pod vidom "strukturnalne istorije" nudi nešto modifikovanu postmarksističku teoriju.

Oponirajući pogledima i tumačenjima Mirjane Gross, Đurđev ističe da "kriza istorije" leži u sociološkom sivilu kada se istorija posmatra sa stanovišta da je ona graditelj istorijske svijesti. Đurđev pledira da historiografija kao nauka treba da sadrži humanističku stranu, da u obraćanju javnosti treba da bude humanistička disciplina (281).

Na odgovor Mirjane Gross koji nosi naslov "Je li historija društvena ili prirodno-historijska znanost?" Đurđev je reagirao raspravom "Istorija

ljudi ne može biti potpuna negacija njihove prirodnosti, nego..." (Razvitak čovečanstva i društvo, 282-310). Na početku rasprave za knjigu Mirjane Gross "Historijska znanost" izjavio je da to nije ni dobro naučno djelo ni dobar udžbenik" (282). U tom smislu odbacio je sve kritike koje mu je uputila. Na njenu tvrdnju da "osim filozofa povijesti nitko nije još pokušao odgovoriti na pitanje što je svjetska historija" osim Đurđeva, on odgovara da je ta tvrdnja daleko od istine kao daljina zemlje do sazviježđa Andromede. Ona primjećuje Đurđevu da vjeruje kako je on utemeljio istoriju "svestranog razvitka ljudskog roda" (284). Gross, takođe, objašnjava da se postojanje stalne komponente u prirodi čovjeka, što Đurđev ističe, "može shvatiti da se ljudska priroda ne mijenja u toku povijesti, odnosno da se prirodni i društveni značaj čovjeka ne povezuje u povijesnom procesu". Ovo shvatanje Mirjane Gross počiva, po Đurđevu, na tvrdnji filozofa Gaje Petrovića da je "povijest negacije prirodnosti", tvrdnji koju je Đurđev proglasio hegeli-janstvom (287). Na tvrdnju Mirjane Gross da on zastupa predmarksovsku antropologiju, Đurđev odgovara da je istorijska škola francuskih analista antropogeografija u prošlosti, škola koju propagira sama Mirjana Gross (289).

Mirjana Gross dijeli čovjeka na "prirodnog čovjeka" i "povijesnog čovjeka" i na taj način rastavlja čovjeka na prirodno biće i sociološko biće, kako to zastupa Brodelova škola analista. Ona prigovara Đurđevu da se u shvatanju istorijskog materijalizma potvrđuje kao dogmatičar, da kod njega ili "ne postoji historijski materijalizam ili da ih ima nekoliko". Ovu njenu kritiku Đurđev pobija tvrdnjom da je ona eklektik i da od Marksa i Engelsa uzima ono što joj se dopada (292). Ona, međutim, smatra da Đurđev dogmatizira marksizam kada tvrdi da su društveni odnosi postvareni..... jer se shvaćaju kao proizvod krutih društvenih zakona..... a ne kao proizvod ljudske aktivnosti. No čovjek nije jednostavna funkcija ni prirode ni društva. Zato nema nikakve "logike povijesti", kako Đurđev kaže u svome London-skom referatu. Povijest kao metafizički pojam ne postoji. Povijest je samo praksa ljudi koji imaju svoje motivacije. Čovjek, dakle, stvara povijest i samog sebe, ali se pri tome otuđuje od svog vlastitog proizvoda - društva.... historičarev je zadatak da objasni odnos povijesnog čovjeka i njegova djela". Đurđev osporava citiranu kritiku kojom Mirjana Gross čini problematičnim njegove stavove i pri tome se poziva na svoje poznate teze i tumačenja razvitka čovečanstva i društva prirodno- istorijskim procesom kao što ih formuli- ra izvorni marksizam koje on interpretira. On tvrdi da logika istorije ne može biti otkrivena pomoću sociologije, koja je u stvari filozofija istorije. Logika istorijskog razvitka ne može se shvatiti bez istorijskog prilaza, što je poru- ka njegovog Londonskog predavanja (301). Dogmatski marksizam Đurđeva vidi Mirjana Gross u njegovoj "prirodno-istorijskoj" teoriji koju on temelji na citatima Marksovih stavova, koje on stalno ponavlja. Pozivajući se na

Marksov *Uvod kritici političke ekonomije* Đurđev nije zapazio, kaže Mirjana Gross, da tu Marks govori o svojoj metodi, koju možemo nazvati "strukturnom" ali ne i "strukturalističkom", tj. lišenom "historizma" (305). Na kraju rasprave Đurđev naglašava da u naučnoj polemici Mirjana Gross daje ličnu notu. Moralo joj se slično odgovoriti, ali "ne u ličnom, nego u javnom interesu" (309).

Rezultat ove polemike možemo svesti na kritiku koju upućuje Đurđev Mirjani Gross da u knjizi "Historijska znanost" i na odgovor "Je li historija društvena ili prirodno-historijska znanost?" zastupa stanovište francuske istorijske škole analista, koja istorijsko zbivanje i razvitak ljudi tumači društvenom strukturom. Mirjana Gross je pristalica teorije o razvitku društvene strukture iz društvene strukture kojom se ne može objasniti razvitak čovječanstva. Moderna francuska istorijska škola prenaplašava uticaj prirodne sredine, ona svodi prirodnu istoriju na "geoistoriju", a kao što postupa postmarksizam u tumačenju istorijskih zbivanja i razvitka društva rukovodi se apsolutno sociološkim pozitivističkim shvatanjem istorije.

Po ocjeni Mirjane Gross kritikom njenih naučnih pogleda i tumačenja istorijske fenomenologije Đurđev se potvrđuje kao izraziti dogmatičar marksizma. Kao dokaz za ovu ocjenu ona konstatuje da se Đurđev koristi citatima iz Marksovih i Engelsovih djela da bi argumentirao svoja gledišta i teze. Mnoga tumačenja društvenih odnosa i razvitka društva svjedoče o dogmatiskom marksizmu Đurđeva što se ogleda u kritici njene knjige i "Odgovora". Po Mirjani Gross, Đurđev je jedan od rijetkih istoričara koji je sebi postavio zadatak da odgovori šta je svjetska istorija. On vjeruje da je zapravo on utemeljio opću historiju u pogledu sistematizacije. Grossova ističe da je Đurđev dogmatičar u shvatanju istorijskog materijalizma, koji on svodi na vrlo usko područje, na marksistički metod.

U navedenim raspravama pokrenuta su značajna pitanja u razvoju i stanju istorijske nauke, ali su oba učesnika u polemici ostala tvrdo kod svojih gledišta. Njihova uzajamna kritika nije ništa raščistila. Na kraju kao i na početku polemike Mirjana Gross je za Đurđeva bila "otkako je poznaje" pristalica strukturalne istorije, od čega se ona nije branila, a Đurđev za Mirjanu Gross dogmatski marksist, što se ne bi moglo osporiti. U jugoslavenskoj istorijskoj nauci svoje mjesto imali su i strukturalizam i marksizam, da bi se uzajamno podsticali, ali i prožimali.

U okviru poglavlja "Marksističke rasprave" spadaju radovi u kojima Đurđev razmatra nastanak istorijske nauke i značaj sinteze sa stanovišta istorijske metodologije. To su radovi teorijskog karaktera gdje takođe dominira pozivanje na izvorni marksizam, ali im se naučna vrijednost i aktuelnost potvrđuju izborom problematike. Naime, niko u našoj savremenoj historiografiji, osim Đurđeva, nije pokretao i aktuelizirao ova pitanja koja je otvaralo stanje u istorijskoj nauci da bi se pristupilo njihovom naučnom tretiranju.

Objavljena u ediciji Naučnog društva BiH "Radovi" (knj, XX, Odjeljenje istorijsko- filoloških nauka, knj. 7, Sarajevo, 1963), studija *"Stupnjevi razvitka istoriografije u istorijsku nauku"* predstavlja relevantan doprinos Đurđeva izučavanju ove problematike. Odmah na početku Đurđev kaže da kao posebna vrsta ljudske intelektualne djelatnosti, historiografija postoji već dva i po milenija i da istorijska nauka svoje ishodište nema u filozofiji kao većina nauka već se prvobitno javlja kao vrsta literature. Kao takva, vezana je za ime grčkog historičara Herodota, a drugi grčki historičar Tukidid bio je osnova pravca po kome se iz prošlosti može naučiti šta će se dogoditi u budućnosti (7). U srednjem vijeku historiografija je pod snažnim uticajem religije i hrišćanske filozofije prema kojima se istorijsko zbivanje dešava po volji božijoj (8). Tada se historiografija nalazila u položaju sluškinje teologije. U političko-istoriografskoj publicistici humanizma najvažniji predstavnik je bio N. Makiaveli i kao mislilac i kao historičar. Đanbatista Viko je predstavnik racionalizma u historiografiji, koji napredak čovječanstva tumači kao razvitak razuma. Monteskiје je zastupao teoriju o cikličkom razvitku, a razvoj pravnih institucija objašnjavao uticajem geografske sredine. Volter je opštu istoriju smatrao filozofijom istorije (10). Poslije Voltera na istorijsku misao uticao je Ž.Ž. Ruso svojim učenjem o moralu i tumačenjem "Društvenog ugovora". Pod uticajem francuske revolucije istaknut je značaj arhiva za razvoj naučnog rada u historiografiji. Kao reakcija na racionalizam u Njemačkoj se u prvim decenijama XIX vijeka javlja romantizam u književnosti, umjetnosti, filozofiji, a naročito u historiografiji, u kojima dolazi do izražaja nacionalizam. Prevazilaženje "nereda" traži se u biću države, u shvatanju organskog jedinstva države i društva, u razvitku i jačanju "narodnog duha" kojim se odlikovalo njemačko srednjevjekovlje. U prvoj polovini i sredinom XIX vijeka historiografija se u Njemačkoj razvija pod uticajem filozofije Kanta i Hegela, koja u njemačkom društvu podstiče i razvija strahopoštovanje prema državi. Hegelijanska filozofija tumači istorijski proces kao razvitak ka krajnjem cilju, ostvarenju apsolutne ideje (13). Istorijska škola L. Ranke-a tumačila je istorijski proces idejama epohe. Njen značaj je u tome što je insistirala da objektivnost bude osnovni princip u pogledu unapređenja metoda istraživanja (14).

Pozitivizam O. Konta tumačio je razvitak čovječanstva samo kao društveni proces. U historiografiji je stvorio sociološku teoriju i na toj osnovi sociološku shematiku u tumačenju istorijskih zbivanja. Pozitivisti su se različito odnosili prema historiografiji. Među sociolozima pozitivistima bilo je onih koji su historiografiji poricali karakter nauke, a kod najboljih predstavnika pozitivističke historiografije može se konstatovati da historiografiju približavaju egzaktnoj nauci (16). U njemačkoj filozofiji XIX vijeka Šopenhauer je osporavao historiografiji karakter nauke, a novokantovci su historiografiji negirali

sposobnost da utvrđuje zakonitosti (17). U njemačkoj historiografiji stvara se stanje u znaku agnosticizma i "krize istorizma" u pokušaju da se odredi prema budućnosti.

Francuska istorijska škola, čiji je glavni predstavnik F. Brodel, najveću pažnju obraća ekonomsko-socijalnoj istoriji i statističkim metodima. Ona razlikuje strukturalnu istoriju od događajne, tradicionalne istorije (19). Brodelova istorijska škola dala je najtačniju sliku osnovnih karakteristika sociološke historiografije, koja, tvrdi Đurđev, znači stvarni stepen u razvitku historiografije u istorijsku nauku (39).

Osnivanjem Sovjetskog saveza pod uticajem marksizma postignuti su značajni rezultati u razvoju istorijske nauke. Škola Pokrovskog istakla je zakonitost u istorijskom razvitku. Staljinistička teorija omogućila je sovjetskoj historiografiji da istorijski prilaz dođe do punijeg izražaja. U sovjetskoj nauci historiografija se dijeli na antičku, feudalnu, buržoasku i marksističku. Ova podjela ne uzima u obzir stvarni razvoj istorijske nauke, već istorijsku nauku identifikuje sa ideologijom, odnosno nauku smatra vrstom ideologije (25).

Slovenački istoričar B. Grafenauer smatra da u razvitku historiografije postoje: pragmatička historiografija, genetička historiografija i sociološka historiografija. Po Grafenaueru, pitanje kauzalnosti u istorijskom razvitku riješeno je usvajanjem Marksove teorije u sociološkoj istoriji. To znači da je sociološka historiografija samo jedna vrsta genetičke istorije. Grafenauer pripisuje Marksu u zaslugu filozofsko-istorijsko rješenje, a Marksova zasluga je u tome što je pokazao kako u historiografiji treba istorijski prići razvitku čovječanstva (26).

U postupku utvrđivanja stupnjeva u razvitku historiografije u istorijsku nauku treba, po Đurđevu, konstatovati da je historiografija sve do pojave racionalizma u XVIII vijeku predstavljala vrstu literature. Od druge polovine XVIII do prve polovine XIX vijeka historiografija se nalazi pod uticajem filozofije pa se može nazvati filozofskom. Pravi naučni stav i objektivni prilaz u tumačenju istorijskih zbivanja zauzima tek sociološka historiografija. Stupanj pretvaranja historiografije u istorijsku nauku vezan je za pojavu sociološke historiografije u čijem su razvoju došla do izražaja četiri oblika: pozitivistički, kulturno-morfološki, strukturalno-sociološki i postmarksistički oblik historiografije (50). Postmarksistička historiografija u istraživačkom postupku pokazuje mnogo elemenata Marksovog istorizma. Najviši oblik istorijske nauke postignut je dijalektičko-materijalističkim istorizmom. Dužnost istorijske nauke je da unapređuje svoj metod - dosljedni istorizam i da ga usaglašava sa evolucionizmom u proučavanju i tumačenju cjelokupnog materijalnog i duhovnog života ljudi. Istorijska nauka temelji se na kritičkom prilazu prema svim stupnjevima razvoja historiografije u nauku.

Ovom studijom, objavljenom 1963. Đurđev se naučnoj javnosti predstavio kao vrstan poznavalac i istoričar razvoja historiografije u istorijsku nauku, koja je vrhunac dostigla u Marksovom shvatanju i tumačenju istorije čovječanstva i razvitka društva kao prirodno-istorijskog procesa. Slijedeći Marksovo dijalektičko-materijalističko stanovište, Đurđev je prikazao kako se istorijski, stupnjevitim razvojem historiografija pretvarala i podizala na stupanj istorijske nauke. Prema Đurđevljevom razumijevanju istorije, bio je to svojevrsan tok i izraz prirodno-istorijskog procesa u kome je razvoj nauke neodvojiv od istorije ljudi i društvenog razvitka.

"*Sinteza kao metod u istoriji*" (ANUBiH, Radovi, knj. XXXII, ODN, knj. 11, Sarajevo, 1967) posljednja je studija u ovom tematskom krugu i posljednja studija iz oblasti njegovih teorijskih rasprava, koje čine posebno poglavlje naše monografije o naučnom djelu Branislava Đurđeva.

Studija o Sintezi ima četiri dijela. U Predgovoru Đurđev obavještava o planu da napiše udžbenik za istorijsku metodologiju, koju je cijelog radnog vijeka predavao studentima istorije. Udžbenik bi predstavljao redigovana predavanja u kojima je kritički obradio literaturu o shvatanju sinteze glavnog predstavnika moderne francuske historiografije H. Bera kao i značajnog francuskog istoričara F. Brodela. U "Eseju o istorijskim izvorima" (1961), povodom knjige B. Grafenauera ("Struktura in tehnika zgodovinske vede") izložio je svoja saznanja o relevantnom pitanju istorijske metodologije, da bi je cjelovito obradio u planiranom udžbeniku. Nažalost, Đurđevu se nije posrećilo da ostvari postavljeni cilj.

U Uvodu Đurđev obrazlaže svoje kritičko stanovište prema shvatanju H. Bera o sintezi u istoriji kao i prema postmarksističkom gledištu o teoretskom uopštavanju u istoriji kao nauci o razvitku društva. Ber ističe logičku povezanost sinteze i analize, ali pitanje analize ostavlja bez jasne formulacije. Postmarksisti u tumačenju dijalektičkog odnosa između analize i sinteze stavljaju, po kriteriju naučnosti, analizu ispred teoretskog uopštavanja, tj. ispod sinteze. Konstituisanje opšte istorijske nauke kod Bera i istorijskog materijalizma kod postmarksista kao opšte društvene nauke ove dvije teorije se približavaju. Istorijska sinteza i potpuno poznavanje ljudskih činjenica kod Bera su identični pojmovi. Uporedo, postmarksisti smatraju istorijski materijalizam naukom o najopštijim zakonima razvitka ljudskog društva. Prema Berovom shvatanju istorijska sinteza imala je da zamijeni idealističku filozofiju istorije, a po shvatanju postmarksista istorijski materijalizam je materijalistička filozofija istorije, odnosno to je opšta nauka o društvu i opšti metod u istorijskoj nauci (9-10). Đurđev je sebi postavio zadatak da objasni značaj istorijske sinteze, prirodno-istorijskog tumačenja i na njemu zasnovane analize kao i značaj ekonomsko-sociološke analize u formiranju koncepcije u istoriji koja je saglasna sa stvarnim istorijskim procesom. U

tom pogledu on stoji na stanovištu marksističke prirodno-istorijske teorije koja dijalektički proizlazi iz dijalektičkog materijalizma i koja ne formira posebnu filozofiju istorije (11).

U središtu studije je razmatranje sinteze u istoriji kao metodološkog principa. Kao u prethodnoj studiji Đurđev ističe značaj i uticaj Hegelove filozofije na razvitak istorijske misli u kome je došla do izražaja dijalektika istorizma i evolucionizma. Dijalektika u Hegelovoj filozofiji završila je u metafizici apsolutne ideje u kojoj se sloboda ostvaruje u Pruskoj monarhiji. Zatim spominje istorijsku školu L. Rankea i predstavnika pragmatičke istorije T. Momzena, šire razmatra pozitivizam O. Konta, koji je stvorio sintezu čitave istorije čovječanstva izjednačavajući je sa razvitkom organizma. Pozitivisti su u istoriji afirmirali sociološki metod da bi se, poslije Konta, pozitivistička istorijska misao razvijala u skladu sa razvitkom sociologije a zatim pod uticajem razvitka biologije, odnosno Darwinove teorije. Iako se poziva na Konta i teoriju faktora u istorijskom procesu, Bernhajm ne prihvata stanovište da se društvena kretanja objašnjavaju metodama prirodnih nauka. Po Bernhajmu, filozofija istorije ne može se izjednačavati sa opštom istorijom jer je istorija deskriptivna a filozofija principijelna (20).

Poseban odjeljak u studiji Đurđev je posvetio razmatranju teoretskog doprinosa H. Bera u stvaranju istorijske sinteze. U odlike Berovog doprinosa spada njegova vjera u progres čovječanstva, naglašavanje povezanosti analize i sinteze, tumačenje da je analiza sastavni dio sinteze i da predstavlja nezaobilaznu stepenicu na pravcu do sinteze. Ber je, ističe Đurđev, formirao svoju teoriju o istorijskoj sintezi kao opštu istorijsku teoriju i metod u istoriji. Međutim, Ber stoji na stanovištu da su socijalni zakoni (kao opšti momenti) stalni, pa je čovjeka u izvjesnoj mjeri izdvojio iz društva. On ostavlja bez objašnjenja odnos prirode i čovjeka, kao i odnos između čovjeka kao stvaraoca ideja i prirode dok se u istoriji ideja, po Beru, izražava napredak, evolucija čovječanstva. Đurđev zaključuje da je Ber samo pokrenuo pitanje sinteze u istoriji i da je njegova zasluga što je pitanje sinteze postavio kao problem naučnog metoda u istoriji. Sa Berovom teorijom o sintezi u istoriji počinje moderna francuska historiografija. On se može smatrati začetnikom strukturalno-sociološke škole, koju su predstavljali njegovi sljedbenici L. Fevr i F. Brodel (28). Škola analista, čiji je najvažniji predstavnik Brodel, je jedina istorijska škola u savremenoj historiografiji koja nastoji da unaprijedi metod istorijskog istraživanja (30).

Odstupanja postmarksizma od Marksove teorije, po ocjeni Đurđeva, predstavlja iskrivljavanje izvornog marksizma u tumačenju istorije ljudskog roda i razvitka društva. Ipak, on će učiniti izvjesna priznanja postmarksizma, pa će kazati da njihovo "teoretsko uopštavanje" jednim dijelom počiva na teoriji Karla Marksa (31), da su nedavno, poslije XX i XXII kongresa KP Sovjetskog saveza, sovjetski naučnici pokušavali da razjasne odnos

istorije i istorijskog materijalizma, da postmarksisti uvažavaju stanovište da samo jedinstvo materijalizma i dijalektike može dati pravi naučni metod u historiografiji, da je kod postmarksista, kao i kod Marksa, istorijski materijalizam materijalističko učenje o odnosu društvene biti i društvene svijesti (34). Međutim, Đurđev generalno i principijelno odbacuje postmarksističko shvatanje da je istorijski materijalizam teorija o razvitku i smjeni pet društveno-ekonomskih formacija smatrajući je teleološkom i finalističkom konstrukcijom čitavog razvitka ljudskog roda. U tome je njegova suštinska kritika postmarksizma, koji u istorijskoj nauci i filozofiji istorije "manje ili više dosljedno zastupa teoriju o izrastanju i smeni društveno-ekonomskih formacija". S tim u vezi, konstatuje da... u sovjetskoj nauci ima autora koji pokreću pitanje "azijskog načina proizvodnje", što govori o napuštanju dogmatske teorije o smjeni pet društveno-ekonomskih formacija (35). Ipak, ovi izuzetni primjeri ne dovode u pitanje karakter postmarksizma kao staljinističke teorije o društvu i društvenom razvitku.

U završetku studije o Istorijskoj sintezi Đurđev ponavlja i naglašava sa stanovišta nauke neprihvatljivost stanovišta postmarksističke teorije koja Marksovo gledište na istoriju svodi na socijalno-ekonomsku komponentu, što je suprotno Marksovom prirodno-istorijskom tumačenju (40). Proučavanje razvitka čovječanstva ne može se zadovoljiti objašnjavanjem samo jedne komponente ma koliko ona bila važna, već zahtijeva prirodno objašnjenje svestranog razvitka ljudskog roda. Marks je, podvlači Đurđev, dijalektičkim materijalizmom oslobodio čovjekovu misao od metafizike i idealizma u istorijskim naukama. Nasuprot Marksu, Hegelova dijalektika važila je samo u oblasti mišljenja, a Hegelov sintetički metod izražavao se samo u oblasti duha (42). Iako se naučna istorijska slika može dobiti samo sintetičkim metodom, sinteza u istoriji nije samo metod. Istorijska sinteza naučne vrijednosti i nivoa zahtijeva da se izvrše dvije osnovne radnje: 1) prirodno-istorijsko tumačenje razvitka ljudskog života u prošlosti i nastanka i smjene pojedinih društava koja su činila jednu istorijsku cjelinu i 2) ekonomsku i sociološku analizu date istorijske sredine. Pod nazivom sinteza u istoriji Đurđev podrazumijeva sintetički metod koji rezultira uopštavanjem u istoriji, a ne sintezu istorizma i evolucionizma u istoriji. Sinteza u istoriji nije završna radnja, ali u istoriji igra odlučujuću ulogu iako je omeđena istorizmom.

U Pogovoru Đurđev naglašava da istoričaru nije dopušteno da istoriju svodi samo na razvitak društva kao što to rade postmarksisti. Karakter društva ne određuje sve u razvitku čovječanstva koji predstavlja prirodno-istorijski razvitak ljudskog roda. Zadatak je historiografije da objasni ono što je ostvareno, ali da objašnjava i ono što se u stvarnosti javlja kao tendencija (48). Pred istorijskom naukom postavlja se zadatak da prati proces svestrano, u ostvarenim oblicima kao i u postojećoj, još neostvarenoj tendenciji.

H. Ber je, po Đurđevu, naročito zaslužan zbog svog doprinosa teoriji o istorijskoj sintezi kao i nastojanju da odnos između slučajnosti, nužnosti i logike u istoriji riješi kao konkretni naučni problem. Beru je, međutim, nedostajalo teorijsko razumijevanje i shvatanje Marksovog dijalektičkog materijalizma da bi problem riješio.

Istorijskom sintezom, ističe Đurđev, ne završava se teorijsko pronicanje u istoriju.

O AKTUELNIM PITANJIMA U ISTORIJSKOJ NAUCI I DRUŠTVU

Ovo poglavlje posvećeno je raspravama koje se odnose na izvjesna pitanja relevantna u istorijskom razvitku naših naroda, kao i na inicijative koje su ispunile značajan dio aktivnosti Đurđeva kao istoričara i javnog radnika unutar ANUBiH i društvu.

"O etničkim procesima u istoriji južnoslavenskih naroda, posebno u istoriji Bosne i Hercegovine"

Problematika etničke strukture u razvitku južnoslavenskih naroda "srpsko-hrvatskog" jezičkog područja predstavljala je značajnu materiju koja je privlačila Đurđeva i kojoj je on posvetio nekoliko rasprava. U *Pregledu* je još 1960. (br 7-8) objavio članak "Osnovna istorijsko-etnička pitanja u razvitku južnoslavenskih naroda do obrazovanja nacija" u kome zastupa stanovište da se etnička bliskost Južnih Slovena sačuvala do danas. U srednjem vijeku oni su etnički i jezički prelivaju jedan u drugi. Tokom istorijskog razvitka nisu postali jedinstven narod, ali se stvorila osnovna etnička jezgra sadašnjih južnoslavenskih naroda. Ova osnova formirana je tokom XV, XVI i XVII vijeka. Etnička struktura Južnih Slovena čini prirodnu osnovu na kojoj su se razvijali procesi njihovog zbližavanja i ujedinjavanja. Istorijski razvitak djelovao je u pravcu etničkog diferenciranja. Slovenci su rano izgubili samostalnost, a formiranje srednjovjekovne hrvatske i srpske države presjeklo je mogućnost zajedničke države. To su feudalne države u kojima se na stvorenoj etničkoj podlozi odvijao proces ujedinjavanja srodne etničke mase. Tursko prodiranje i osvajanje teritorija istočnih i jugoistočnih južnoslavenskih zemalja prekinulo je ne samo mogućnost zajedničke države Bugara, makedonskih Slovena i Srba, nego je onemogućilo razvoj i jačanje kulturnog jedinstva među njima. Od sredine XV do kraja XVII vijeka "nomadizacija" etničkih procesa predstavlja jednu od najvažnijih pojava u životu Južnih Slovena, a seobe i preseljavanja u tim stoljećima djelovale su i izazivale korjenite promjene u njihovoj etničkoj strukturi. U rezultatu tih procesa stvoreno je etničko jedinstvo većine Srba i Hrvata. Podjela na tri vjere i države narušavala je jačanje etničkog jedinstva kod Srba i Hrvata kao i kod Crnogoraca i bosanskih Muslimana. Različiti položaj katoličke i pravoslavne crkve u zemljama pod Habsburškom vlašću uticao je na podvojenost između Srba i Hrvata poslije turskog povlačenja južno od Save i Dunava. Bosanske Muslimane povezivala je vjera islam, koja je u Osmanskoj državi bila vladajuća, državna vjera. Tokom XVIII vijeka u procesu čiftlučenja u Bosanskom pašaluku ojačalo je muslimansko plemstvo, a uporedo se stvarao jaz između feudalaca muslimana i seljaka hrišćana, kao i između muslimanskih i hrišćanskih seljaka. U prvoj polovini XIX vijeka u Bosni se javlja ideja bošnjaštva sa pokretom za autonomiju Bosne u okviru Osmanske imperije.

Društveno-ekonomski uslovi pogoduju jačanju tendencija koje stvaraju pukotine u etničkom jedinstvu i djeluju u smislu razdvajanja etničkih cjelina. Južni Sloveni ulaze u period obrazovanja nacija što je rezultat različitih istorijskih uslova i nejedinstvenih procesa u kojima su se konstituisale.

Po Đurđevu nacija nije samo društvena kategorija. Ona je takodje etnička kategorija, usljed čega je ona "zapravo prirodno-istorijska kategorija". Njena prirodnost potiče iz etnosa, a istoričnost iz društvenog razvitka. Etničko jedinstvo i etničko diferenciranje južnoslavenskih naroda ima svoje istorijske pretpostavke i istorijske okvire. Na istorijskim pretpostavkama i u istorijskim okvirima Đurđev razmatra etničke i istorijske procese koji dovode do pojave južnoslavenskih nacija Srba i Hrvata.

Dok je ovaj članak, objavljen 1960., bio motiviran objavljivanjem knjiga Istorije naroda Jugoslavije, u kojoj se prikazuje etnički, društveni i politički razvitak naroda Jugoslavije do kraja XVIII vijeka, o problemima etničkog razvitka u istoriji Bosne i Hercegovine Đurđev će pisati tek poslije 15 godina u vezi sa radom na Istoriji naroda BiH. Naime, u organizaciji ANUBiH 19. XI i 8. XII 1975. održani su sastanci istoričara koji su bili angažovani na ovom akademijском projektu a tema je bila "Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini". Đurđev je imao uvodno izlaganje pod naslovom "Neke opšte napomene o problemima etničkog razvitka u istoriji naroda BiH". Referat i autorizovane diskusije objavljeni su u Prilozima, br. 11-12, Sarajevo, 1975-1976.

Na početku referata Đurđev konstatuje da se etnička komponenta u našoj istoriji ne može reducirati samo na etnogenezu, jer ona predstavlja konstitutivni faktor u istoriji južnoslavenskih naroda i zatim ocjenjuje da naša istorijska nauka ni danas nije imuna od nacionalističkih prilaza i tumačenja pojedinih pitanja u istoriji naših naroda. U razmatranju postavljene problematike njegovo je polazište da je u seobi južnoslavenskih masa na prostoru Balkana i Podunavlja stvorena prirodno-etnička osnova koja je predstavljala stalnu komponentu u istoriji BiH. Proces etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini imao je svoju prirodnu i svoju kulturno-istorijsku stranu. Prema osnovnim prirodno-etničkim odlikama, povezana sa zemljom Bosnom, jedinstvena narodna masa činila je "stalnu prirodnu potku u istoriji BiH". Iz te etničke mase na tlu BiH nastao je islamizacijom "poseban južnoslavenski narod". Ipak, u osnovnim odlikama naroda BiH održalo se prirodno-etničko jedinstvo koje se prvenstveno, ispoljava u jeziku, ali i u nekim drugim elementima. Etnička struktura BiH sadrži u svojoj prirodnoj strukturi u osnovi jedinstvo, a u svojoj istorijskoj strani pokazuje različitosti tri naroda BiH. Uticaji svjetsko-istorijskih civilizacija proželi su osnovnu jedinstvenu prirodno-etničku potku iz koje su se formirala tri naroda u BiH. Uticaji hrišćanske i islamske civilizacije imali su ogroman značaj u formiranju etničke strukture u BiH. U XIX vijeku BiH je ušla sa složenim etničkim

strukturama. U tom vijeku, prije austro-ugarske okupacije nisu se podjednako kod tri naroda BiH pojavljivali elementi tzv. evropeizacije, a za vrijeme austro-ugarske okupacije "evropeizacija" nije jednako djelovala usljed različitog nasljeđa kod tri naroda BiH. Objasniti proces modernizacije povezan sa istorijskim i kulturnim nasljeđem tri naroda BiH, po uvjerenju Đurđeva, je "kvintesencija naučnog zadatka" u pripremanju istorije naroda BiH.

Za razliku od referata u kome je razmatrao opšte aspekte etničke strukture u BiH, Đurđev je u istom broju Priloga objavio članak "*O nekim istorijsko-etničkim problemima u obradi turskog perioda*". Iz sadržaja članka može se zaključiti da mu je bila namjena da naslovljenu problematiku razjasni u vezi sa radom na Istoriji naroda BiH. Migracije stočara, smatra Đurđev, bile su praćene tendencijom etničkog prilagođavanja stanovništva na srpsko-hrvatskom području. Širenjem i transformacijom stočarskih katuna u dijelovima Hercegovine razvio se i učvrstio plemenski život u Bosni i Hercegovini. Poslije turskog osvojenja i u vrijeme učvršćenja turske vlasti, promjene na selu imale su dva toka: preslojavanjem stočarskom organizacijom i islamizacijom. U drugoj polovini XV i prvoj polovini XVI vijeka proces raseljavanja iz iskonskih stočarskih oblasti i prelaz stočara na zemljoradnju izazvao je promjene na selu. S druge strane, islamizacija nije na selu samo stvorila razlike u načinu života, nego je muslimanske i hrišćanske seljake dovela u različit položaj i odnos prema turskoj vlasti. Hrišćanska komponenta u plemenskoj strukturi imala je antifeudalni i demokratski karakter, dok je srpska tradicija, potekla i zasnovana na staroj srpskoj državi izražavala feudalnu ideologiju, a muslimansku tradiciju prožimala je ideologija vladajućih staleža. Muslimanski narod u Bosni formirao se ne samo na islamizaciji već i na društvenoj diferencijaciji u uslovima osmanske vlasti. Prirodna diferencijacija narodnih masa u Bosni ispoljavala se očuvanjem srpsko-hrvatskog jezika, a društveno diferenciranje od osmanskog poretka stvaranjem drukčijih agrarnih odnosa. Pojačano čiftlučenje u XVIII vijeku stvorilo je domaću feudalnu klasu, a muslimanske seljake prema hrišćanskim stavilo u drukčiji, privilegovani položaj. Izazvana turskim povlačenjem na prostor južno od Save i Dunava, spoljna opasnost povezivala je muslimanski narod u Bosni što je stvorilo pretpostavke da muslimanska feudalna klasa postane vodeća snaga bosanskih Muslimana. Različit društveni položaj tri naroda u BiH predstavljao je faktor razdvajanja, a njihovo etničko srodstvo i tlo na kome su živjeli djelovali su kao faktor povezivanja. Pred istoričarima-autorima Istorije naroda BiH stoji problem da se uskladi istorija kao proces i istorija kao rezultat. Đurđev je bio uporan u naglašavanju da se istorija shvati i tumači kao prirodno-istorijski proces.

Jedan od posljednjih članaka iz bliske tematike, objavljen 1991., nosio je naslov "*Neke napomene o islamizaciji i bošnjaštvu u istoriji BiH*". Tim

prilogom Đurđev je učestvovao na naučnom skupu "Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu" koji je organizovao Orijentalni institut, a objavio ga časopis Instituta Prilozi za orijentalnu filologiju (POF, 41/1991). Gotovo polovina članka odnosi se na prilike i neprilike u vezi sa Projektom Istorije naroda BiH, da bi zatim pristupio razmatranju fenomena muslimanskog naroda u BiH. Pri tome, Đurđev ponavlja stavove koje je o toj materiji izlagao na nekim ranijim naučnim skupovima. On smatra da je za formiranje muslimanskog naroda u feudalnom smislu bila najvažnija činjenica što se u BiH formirala domaća feudalna klasa. Naime, u prvim vijekovima turske vlasti još ne postoji domaća feudalna klasa, već domaći bosanski Muslimani u osmanskoj spahijskoj klasi. Krajem XVI i početkom XVII vijeka dolazi do izražaja diferenciranje od osmanskog poretka stvaranjem drukčijih agrarnih odnosa, da bi ovaj proces preovladao u XVIII vijeku čišćenjem koje je rezultiralo formiranjem domaće feudalne klase. U XIX vijek ulazi muslimanski narod u feudalnom smislu razlikujući se ne samo od druga dva naroda već i odnosom prema vrhovnoj osmanskoj vlasti. Tokom svih prethodnih vijekova turske vladavine bitno obilježje domaćeg stanovništva, nezavisno od vjerske pripadnosti, izražava se u prirodno-etničkoj srodnosti, koja se, prije svega, potvrđuje jezikom. Za cijelo vrijeme turske vlasti u BiH bosanski muslimani se povezuju jezikom kao i sa drugim etničkim odlikama sa ostalim domaćim stanovništvom. Muslimani kao i nemuslimani govore istim srpsko-hrvatskim jezikom novoštokavskog dijalekta, čije su se odlike ustalile u BiH tokom XV i XVI vijeka. Pod uticajem islamske civilizacije u BiH se za vrijeme turske vlasti stvarala bošnjačka kultura, koja predstavlja posebnost u istoriji BiH. Pred bosanskohercegovačkim istoričarima ovo područje je otvoreno za ispitivanja, da bi se u proučavanju istorije postigla cjelovitost, tj. da bi se obuhvatili svi relevantni fenomeni i procesi - religijski i civilizacijski, etnički, društveno-ekonomski i kulturni.

"Projekat istorije naroda Bosne i Hercegovine"

U pojedinim raspravama i člancima o temama iz istorije BiH Đurđev se usputno vraćao na ovaj Projekat, čiji je inspirator i pokretač on bio, zbog neuspjeha koji su ga pratili od samog početka. Navodim nekoliko činjenica koje tvore istorijski kontekst inicijative da se pristupi realizaciji Projekta Istorije naroda BiH. Ograničavam se na one činjenice koje imaju bliže veze sa ovom inicijativom i koje su izrazitije obilježile nacionalno-politička strujanja u javnosti BiH tokom 1967-1969. S tim u vezi, konstatujem da su neke od činjenica u navedenim godinama ostale u okviru naučno-stručne javnosti, dok su neke dominirale matičnim tokovima javnog života.

U književnom časopisu "Život", br. 1-2, 1967. profesor filozofije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu Muhamed Filipović objavio je esej pod naslovom "Bosanski duh u književnosti - što je to?" U eseju Filipović tvrdi da je nacionalni duh razbijao Bosnu kao povijesno i duhovno jedinstvo dok, zahvaljujući bosanskom duhu, duhu posebnog bosanskog puritanizma, Bosna nikada nije bila razbijena, podijeljena i uništena kao cjelina, kao tradicija. Filipović promovira tezu da su imena Kočića, Ćorovića, Andrića, odnosno njihova književna djela bila nošena nacionalnim duhom, a suprotno njima književna djela Skendera Kulenovića, Derviša Sušića, Meše Selimovića obilježavaju bosansku književnost bosanskim duhom. U izloženim pogledima profesora Filipovića partijsko rukovodstvo BiH imputiralo mu je i optužilo ga za bošnjački nacionalizam. Smisao političke kampanje protiv profesora Filipovića, koja je sadržavala elemente ideološkog terora, bio je da se odbrani nacionalna linija i praksa politike SKBiH u pitanju nacionalnog identiteta bosanskohercegovačkih Muslimana.

Iste godine (1967) rukovodilac Centra za društvena ispitivanja Fakulteta političkih nauka u Sarajevu dr Muhamed Hadžijahić, koji će sljedeće godine biti imenovan za sekretara Komisije za Istoriju naroda BiH pri ANUBiH, izradio je Projekat pod naslovom "Stav Muslimana BiH u pogledu nacionalnog opredjeljenja". Projekat je imao da bude naučno zasnivanje, obrazloženje i afirmacija koncepcije "muslimanske nacije" koju je formulisalo i propagiralo rukovodstvo SKBiH. U zaključku obrazloženja Projekta dr Hadžijahić tvrdi da su b-h Muslimani poseban etnički subjektivitet, da se iskristalizirao pojam Musliman u etničkom smislu, da bošnjaštvo ne predstavlja adekvatan izraz posebnih interesa i težnji Muslimana i da je teorijski doprinos nacionalnog nominiranja Muslimana kao posebnog etničkog subjektiviteta zasluga KPJ.

SKBiH je poslije Drugog svjetskog rata godinama lutao u pogledu prihvatanja i priznavanja nacionalnog identiteta Muslimana BiH. Prvobitno je zastupao liniju nacionalnog opredjeljivanja Muslimana u srpskom, odnosno hrvatskom smislu, a zatim je prilikom statističkih popisa stanovništva uveo kategorije "Jugoslaven - neopredijeljen", "Musliman u etničkom smislu", "Jugoslaven-nacionalno neopredijeljen" i na kraju "Musliman". Na plenarnoj sjednici CKSKBiH u februaru 1968. usvojeno je stanovište da b-h Muslimani čine posebnu naciju, muslimansku. Na taj način SKBiH je ime vjerske muslimanske zajednice prihvatio za nacionalno ime Muslimana BiH. Prestala je politička praksa njihovog nacionalnog opredjeljivanja i različitog "nacionalnog" nominiranja, ali time nije bio okončan problem njihovog istorijski autentičnog nacionalnog identiteta. Naime, tako vjerski definiran nacionalni identitet b-h Muslimana nije bio vezan geopolitički za određenu teritoriju i određenu zemlju, niti je bio vezan za bosansku istoriju. Bila je to nacija bez zemlje i bez povijesti.

U Evropi, Jugoslaviji, pa i u BiH godina 1968. proticala je u znaku zahtjeva za promjenama, prvenstveno u smislu opšte demokratizacije u društvu. Junske studentske demonstracije u državi unijele su nemir u vrhove režima, koji je bio primoran na popuštanje i ustupke. Za razliku od drugih centara, vlast u Sarajevu je na demonstracije reagirala oštrije, riješena da ni jednog trenutka njena pozicija ne dođe u pitanje. Demonstracije su bile potvrda društvene krize, koja se pokušavala prevazići reformama, naročito samoupravljanjem, ali partijska država nije bila spremna da se odrekne kontrolne uloge u svim domenima društvenog života. Kriza sistema ispoljavala se sve glasnije u međurepubličkim odnosima u federaciji, a u BiH izražavala se u oblicima krize nacionalnih odnosa, koja se rješavala političkim, administrativnim, investicionim, kadrovskim intervencijama palijativnog karaktera.

U članku "*Neke tendencije u našoj istoriografiji*" (Odjek, br. 4, Sarajevo, 1967) Đurđev je kritički reagirao na Projekt Srpske književne zadruge (SKZ), kojim se predviđjela višetomna istorija srpskog naroda (u 12 knjiga). S tim u vezi on konstatuje da nije nastavljen rad na trećoj knjizi Istorije naroda Jugoslavije u kojoj je trebalo da se obradi XIX vijek, što prvenstveno objašnjava otporom srpskih istoričara. Po mišljenju Đurđeva, grupa istoričara oko SKZ, koja je sačinila Projekt istorije srpskog naroda, svoje subjektivističke poglede na zadatak istoriografije garnira postmarksističkim stavovima u kojima se često prepoznaju šovinistička shvatanja i tendencije. Na kraju članka on se osvrće na prijedlog koji je došao pred Komisiju za istorijske nauke Republičkog Savjeta za naučni rad BiH da se priđe pisanju istorije BiH, a koji je bio povučen jer nije dobio podršku u Komisiji. U raspravi Đurđev je naglasio da se u pisanju istorije BiH mora voditi računa da se piše istorija tri naroda koji žive u BiH i da bi najpogodniji oblik rada na pisanju istorije BiH trebalo da se zasniva na iskustvu i načinu rada u izradi Istorije naroda Jugoslavije. Pristupanje izradi istorije naroda BiH može dati rezultate samo ako se usvoji put koji odgovara objektivnom prilazu.

Vjerovatno se tada kod Đurđeva rodila misao o Projektu Istorije naroda BiH. Početkom 1968. ANUBiH je usvojila Projekt, a u aprilu 1968. obrazovana je Komisija sa zadatkom da izradi istoriju naroda BiH u 6 knjiga. Komisiju su sačinjavali: predsjednik akademik Branislav Đurđev i članovi akademik Anto Babić, dopisni član Nedim Filipović, dopisni član Hamdija Kapidžić, profesor dr Avdo Sućeska i Nikola Babić, naučni saradnik u Institutu za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu. Za sekretara Komisije imenovan je dr Muhamed Hadžijahić. Plan rada predviđao je da prva knjiga (srednji vijek) bude završena 1971., druga knjiga (turski period do kraja XVII vijeka) 1973., treća knjiga (turski period XVIII i XIX vijek) 1974. g. i četvrta knjiga (period austro-ugarske uprave) takođe 1974. Rok za petu i šestu knjigu (period 1918 - 1941. i period NOR-a) trebalo je da utvrdi Institut za istoriju radničkog pokreta.

Prve godine protekle su u osiguranju planiranih finansijskih sredstava i organizaciji istraživanja arhivske građe u domaćim i stranim arhivima. Već 1971. Đurđev je podnio ostavku na dužnost predsjednika Komisije zbog sukoba oko pitanja kako se može ostvariti Projekt, ali se, kako kaže, dao nagovoriti da povuče ostavku. Izvještaj Komisije o radu sa stanjem 31. VIII 1971. konstatovao je rezultate dotadašnjeg rada utvrđenog planom i skicirao neposredne zadatke u radu Komisije. U Izvještaju se napominje da je profesor dr Nedim Šarac iz zdravstvenih razloga podnio ostavku na dužnost rukovodioca Pete potkomisije, da dr Hazim Šabanović ne pokazuje interes za rad na Istoriji i da se profesor dr Milorad Ekmečić nikad nije odazvao na pozive Komisije.

Jedno od najurgentnijih pitanja bilo je obrada srednjovjekovne kulture Bosne u sklopu prve knjige. Zatim, od Akademije se tražilo da odredi skalu honorara za odgovarajuće tekstove koji će biti uvršteni u Istoriju. Zaključeno je da se od svakog autora traži da fiksira sadržaj materije koju će obraditi i da se pripremi novi finansijski plan po kojem bi trebalo da se utvrdi iznos potrebnih deviznih sredstava za prikupljanje građe u inostranim arhivima. Ovaj Izvještaj je sačinio i potpisao sekretar Komisije dr Muhamed Hadžijahić.

Kad je već prema planu trebalo da se završi obrada Istorije naroda BiH (1974), u Informaciji (1975) konstatuje se da su rokovi za obradu pomjereni do kraja 1975. i da su se pojavile nove teškoće koje rad na Istoriji čine kritičnim. Početkom 1974. umrli su Anto Babić i Hamdija Kapidžić, rukovodioci prve i četvrte potkomisije. Prije njih umrli su Vlado Jovanović i Hazim Šabanović. To je bio razlog da se rok za definitivnu izradu tekstova za sve tomove morao produžiti za kraj 1976. Ostavkom rukovodioca treće potkomisije profesora Avde Sućeske krizna situacija se iznova otvorila. Informacija, koja nije potpisana, završava konstatacijom da je Akademija sa svoje strane ispunila sve preuzete obaveze i da je na istoričarima-autorima da izradu ugovorenih tekstova privedu završetku.

Pošto je krizna situacija ostala otvorena, jer su samo imenovani novi rukovodioci u potkomisijama za srednji vijek (prof. Desanka Kovačević-Kojić), za austro-ugarski period (dr Dževad Juzbašić), predsjednik Centralne komisije akademik Branislav Đurđev donio je (17. II 1976) Uputstvo saradnicima na izradi tekstova Istorije naroda BiH da se pripremi "naučno i moderno napisano djelo" kojim će se "u vidu istorijske sinteze prikazati cjelokupan istorijski razvoj naroda BiH do naše savremene stvarnosti". Da bi se postigao ovaj cilj, Uputstvom se formulišu konkretni zadaci: vremenski period Istorije počinje od ranog srednjeg vijeka pa do konačnog oslobođenja zemlje - u pogledu prostorne determinante težište razmatranja treba da obuhvati teritorij koji je u datom vremenu pripadao Bosni, kao i na teritorij BiH

u današnjim granicama; posebnu pažnju treba obratiti prikazu razvitka proizvodnih snaga i odnosa grada i sela. Svaka knjiga treba da sadrži tekst kao prelaz iz prethodnog perioda u period koji se u knjizi obrađuje. U svakoj glavi u knjizi treba navesti izvore i literaturu; itd. Prema konkretnim stavovima u Uputstvu ima se utisak kao da se tek pristupa radu na realizaciji Projekta Istorije naroda BiH a ne da je od usvajanja Projekta i utvrđivanja plana rada prošlo punih osam godina!

Poslije ovih intervencija u Centralnu komisiju stigao je poneki planirani tekst, ali opšte stanje se nije bitnije mijenjalo. Sredinom 1979. Đurđev je napustio Sarajevo i preselio u Novi Sad. Ovim činom prestao je njegov angažman kao predsjednika Komisije i kao člana potkomisije za turski period. Te godine održano je Savjetovanje u ANUBiH na temu "Položaj i uloga Akademije nauka i umjetnosti u našem samoupravnom društvu" na kome je Đurđev učestvovao sa diskusionim prilogom. U Novosadskom "Dnevniku" (17. VI 1979) objavio je članak: "Uloga Akademije nauka i umetnosti, povodom osnivanja Vojvođanske akademije nauka i umetnosti". Negodovao je što nije bio izabran u Savjet SRBiH, a pretendovao je da će biti izabran za predsjednika VANU. Izabran je za člana Predsjedništva VANU. Napuštanjem BiH zadržao je status člana ANUBiH. U Novom Sadu pripremao je i našao izdavača za knjigu marksističkih rasprava historiografskog sadržaja. Dok je bio u Novom Sadu nije održavao veze sa Komisijom za Istoriju naroda BiH, čiji je pokretač i protagonist bio. Za novog predsjednika Centralne komisije izabran je akademik Nedim Filipović. U sastavu Komisije bili smo Desanka Kovačević-Kojić i ja. Komisija se trudila u smislu realizacije Projekta, održavala sjednice, obraćala se autorima, ali nije bilo znakova da stvoreno stanje oko Projekta može da se promijeni i poboljša.

U "Opredjeljenjima", Časopisu za teoriju i praksu socijalističkog društva br. 9, Sarajevo 1984. Đurđev je objavio članak "Nakon četvrt stoljeća". U članku on konstatuje da je rad na Istoriji naroda Jugoslavije prestao prije četvrt stoljeća i ne može da se obnovi uprkos inicijativi Socijalističkog Saveza Jugoslavije da se rad nastavi. Pri tome on propušta da kaže da je inicijativa prvobitno potekla od saveznog državnog organa, a obnavljanje inicijative od političkog organa Savezne konferencije SSRNJ, odnosno da u oba slučaja nije potekla iz same istorijske nauke. Zatim izlaže svoje gledište i tumačenje o neuspjehu Projekta Istorije naroda BiH. Na Savjetovanju o historiografiji BiH akademik A. Benac je konstatovao da se na Projektu radilo 13 godina, ali bez rezultata. Po njemu, bilo je pogrešno što se išlo na obimnu sintezu sa 6 knjiga na oko 3.000 stranica, a glavna teškoća da se dobije istorijska sinteza dolazila je iz činjenice da BiH nije imala državni kontinuitet i da u njoj žive tri naroda. Nasuprot akademiku Bencu, Đurđev je neuspjeh objašnjavao razlogom što nije pronađen put koji bi našu historiografiju uskladio sa stremljenjem našeg socijalističkog društva, odnosno sa

našim marksističkim pogledom na svijet (!). Pored ovog ideološkog razloga za neuspjeh Projekta on navodi nekoliko konkretnih činjenica, pa smatra da se "glavni uzrok neuspjeha" nalazi u pogrešnoj orijentaciji mnogih historičara da se prikupi što više nepoznatog historijskog materijala. Zatim naglašava da problem izrade Istorije naroda BiH, koja treba da bude napisana sa marksističkih pozicija u shvatanju istorije, nije u nedefinisanoj sintezi, nego u jasno definisanom marksističkom prilazu historijskim problemima, koji ne usvajaju neki bosanskohercegovački historičari.

Neuspjeh Projekta Đurđev posebno objašnjava pojavama nacionalizma koje vuku korjene iz tokova našeg društva. Po njemu, glavna suprotnost je između srpskog i muslimanskog nacionalizma. Srpski nacionalisti kažu: Revolucija je naša; muslimanski nacionalisti kažu: Državnost je naša. U zaključku razmatranja o položaju Projekta Đurđev tvrdi da "historičari BiH ne mogu dati Istoriju naroda BiH" jer je "zaista teško dati djelo kako je ranije zamišljeno" (15). Takva tvrdnja nije nikako vjerodostojna, jer osim preminulog Ante Babića nijedan član Centralne komisije pod predsjedništvom Đurđeva, koji je autor i organizator Projekta, nije Komisiji predao tekst koji se obavezao da će napisati. Ovaj članak je napisan 1984., poslije 16 godina od usvajanja Projekta i plana rada, kojim se završetak Projekta šestotomne Istorije naroda BiH na 3.000 stranica predviđao za kraj 1974., da bi dva puta bio prolongiran, prvi put za kraj 1975., pa definitivno za kraj 1976. Neosporo je da se neke od Đurđevih ocjena neuspjeha Projekta mogu prihvatiti, ali uzroke neuspjeha treba da se traže u odnosu kako Centralne komisije i svih potkomisija, odnosno autorskog tima prema preuzetim obavezama, kao i u činjenici da izvjesni historičari nisu stajali iza Projekta. Uzroci neuspjeha Projekta nalaze se i u širem, vanakademijskom društvenom kontekstu, koje je Centralna komisija mogla da uoči, ali nije ni pokušala da im se djelom suprostavi - rezultatom projekta.

Posljednji put o Projektu pisao je Đurđev 1991. u članku: "Neke napomene o islamizaciji i bošnjaštvu u istoriji BiH", objavljenom u POF-u (41/1991). To je bio njegov prilog naučnom skupu "Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu", koji je organizovao Orijentalini institut. U tom prilogu Đurđev saopštava da je od nove Komisije primio dopis u Novom Sadu da napiše planom predviđene tekstove: "Postanak plemena u Hercegovini" i "Srpska crkva i kultura srpskog naroda u BiH do pred kraj XVIII vijeka". "Nisam htio to napisati, iako sam to mogao učiniti. Mislim da sam dobro uradio što sam se uzdržao od saradnje u takvom izdanju kao što je ovo" (26). Ne kaže zašto to nije uradio dok je bio predsjednik Centralne komisije, iako je sam učestvovao u određivanju tekstova koji su imali da čine sadržinu Istorije naroda BiH. Nije mu smetalo da negativan odnos preobrati u izjavu kako se "još uvijek (1991) nada da ćemo pokrenuti rad na Istoriji

naroda u BiH u vrijeme turske vladavine, odnosno u neku ruku oživjeti ono što je dobro započeto" (29).

Pokušaću da protumačim držanje akademika Branislava Đurđeva u vezi sa Projektom Istorije naroda BiH.

Osmanist Đurđev je veoma zaslužan za razvoj osmanistike u BiH, kao profesor za predmet Istorija južnoslavenskih naroda u turskom periodu i kao osnivač i rukovodilac Orijentalnog instituta u Sarajevu. O tome smo u našem prilogu na odgovarajućem mjestu kazali što je potrebno. U njegovom osmanističkom opusu preovladavaju teme iz srpske istorije u turskom razdoblju, a bosanska istorijska tematika iz ovog perioda izražena je izdanjima kanunama za Bosanski, Hercegovački i Zvornički sandžak. Nisu poznati njegovi istraživački radovi iz bosanske istorije osmanskog doba. O problematici iz bosanske istorije osmanskog perioda pisao je u okviru rasprava i elaborata u vezi sa Projektom. Ove napomene učinio sam kao prilog objašnjenju prirode i karaktera njegove inicijative da se pristupi izradi Istorije naroda BiH.

Kao što je poznato ANUBiH je osnovana 1966. Zakonom Narodne skupštine SRBiH kojim je Naučno društvo BiH proglašeno Akademijom nauka i umjetnosti BiH. Aktivnošću u Naučnom društvu Đurđev je dao značajan doprinos razvoju nauke u BiH, pa se, zajedno sa ostalim članovima Naučnog društva, može smatrati jednim od osnivača ANUBiH. Značajno je da se 6. XII 1966. održalo Savjetovanje istoričara BiH na kome se javlja ideja o potrebi da se napiše istorija naroda BiH. Ta podudarnost ima svoj smisao. Ako je Akademija krovna ustanova nauke i umjetnosti države BiH, institucija konstitutivnog, državnog, "nacionalnog" karaktera BiH, istorija naroda BiH je njen naučni temelj i ogledalo. Đurđev je tu koincidenciju osjetio intuicijom političkog uma, više čulom za "nacionalni" trenutak nego pozivom naučnika. Đurđev je insistirao na emancipaciji istorijske nauke od aktuelne politike, a sam nije mogao da se oslobodi impulsa politike. Smisao Projekta Istorije naroda BiH bio je u funkciji državnog interesa BiH, a realizaciji Projekta Đurđev je pristupio kao životnom cilju, kao ličnom doprinosu naučnoj argumentaciji države BiH. Međutim, objektivne teškoće bile su jače od ličnih ambicija. Kada je spoznao da je u realizovanju Projekta došlo do posrtanja, produžavani su rokovi; kada je neuspjeh Projekta postao očigledan, Đurđev je činio odgovornim sve i svakoga, samo je sebe isključivao od odgovornosti. Pri tome je bio kritičan preko mjere, a samokritičan ispod mjere. Projekt je imao na startu širok publicitet, bio je praćen glasnom propagandom, da bi se o neuspjehu među istoričarima o njemu povremeno čula kritika upućena na adresu ANUBiH. Konačno je redakcija u sastavu akademik Borivoje Čović, akademik Desanka Kovačević-Kojić i akademik Enver Redžić zatvorila Projekt i u dvije knjige "Priloga za istoriju BiH" objavila prihvaćene tekstove. U prvoj knjizi sadržani su radovi o srednjovjekovnoj Bosni, a u drugoj radovi o temama iz turskog i austro-ugarskog perioda.

POLITIČKA ISTUPANJA

Đurđev je prvenstveno bio historičar, zatim teoretičar, ali i javni radnik, koji je sa nervom ulazio u diskurse o određenim pojavama i tendencijama u društvenom životu. Iako društvena problematika u njegovom opusu nije predstavljala obimniji i značajniji segment, pa se takoreći nalazila na periferiji njegovog intelektualnog interesa, on je izraziti tip intelektualca koji ima unutrašnju potrebu da živi pulsom društvene sredine, bilo da je apsorbi- ra bilo da kritički reagira na fenomene suprotne njegovom Weltanschaungu. Posebno su ga privlačile situacije u naučnom životu, u prvom redu u isto- riografiji. Iz bibliografije njegovih radova odabrali smo nekoliko jedinica u kojima se on osvrće na određena stanja u društvu.

Kao univerzitetskog profesora privlačila ga je problematika autonomije Univerziteta u samoupravnom društvu. U časopisu *Pregled* (br. 9, 1969.) objavio je članak pod gornjim naslovom. U članku je formulisao nekoliko teorijskih stavova, u stvari principa koji su bitni u njegovom razmatranju i tretiranju samoupravnog društva. Po njemu, samoupravno društvo je isto- rijska pretpostavka tendencija modernog razvitka koja vodi razvijenijem podruštvljavanju društvenih odnosa. Etatistički socijalizam neizbježno dola- zi u konflikt sa sopstvenim ekonomskim osnovama. Alternativa etatističkom socijalizmu je praksa da se sprovede u život ideja o samoupravnom socija- lističkom društvu. Autonomija Univerziteta ostvaruje se u okvirima samo- upravnog društva, ona mora da osigura slobodu naučnog stvaranja i da samo- upravnu samostalnost ostvaruje u okvirima društva. Uporedo, autonomija fakulteta postavlja se i u odnosu prema univerzitetu. Klasična autonomija univerziteta čini sadržinu procesa u kome će biti prevaziđena u samouprav- nom socijalističkom društvu. To su stavovi koje je Đurđev zastupao na sesiji XIV seminara "Univerzitet danas", koji je održan u Dubrovniku 19. VI- II 1969. Kao što se vidi, to su načelni pogledi o autonomiji univerziteta u samoupravnom socijalističkom društvu, koji se temelje na koncepcijama državne politike a ne na konkretnoj analizi autonomije na socijalističkim univerzitetima u zemlji.

Pod naslovom "*Samoupravljanje u oblasti naučne djelatnosti*" u *Pregle- du* (I-1971) objavio je govor koji je održao na Kongresu samoupravljača u Sarajevu. Kongres je pozdravio u ime ANUBiH u funkciji predsjednika Aka- demije. U ovom istupanju bavio se praktičnom stranom položaja naučnih ustanova i naglasio da problemima treba prilaziti konkretno i rješavati ih saglasno njihovoj prirodi, a pri tome rukovoditi se ideologijom. U razvitku naučnog rada ispoljavaju se, smatra, dvije negativne pojave. Naučne usta- nove sve više rješavaju stručna, a sve manje naučna pitanja. Neki instituti, prvenstveno instituti društvenih nauka zatvaraju se u sebe. Činjenica da se u javnosti stalno govori o potrebi uticaja privrede na nauku podstakla ga je da postavi pitanje uticaja nauke na privredu. Zalaže se da se Interesna

zajednica u oblasti naučnog rada okrene rješavanju pitanja odnosa nauke i privrede. Karakteristična je njegova izjava u pozdravu Kongresu samoupravljača da "za naučne radnike nema veće počasti nego kad ih radnička klasa prizna za svoj deo" (517).

U dosijeu B. Đurđeva u ANUBiH čuva se njegov neobjavljeni tekst "O iskazivanju nacionalne posebnosti Muslimana u BiH". Tekst je bez označenog datuma i ima 7 stranica. Vjerovatno je pisan povodom popisa stanovništva 1971., ali ne znamo kakva mu je bila namjena. U tekstu se kaže da "zahtev za "opredeljivanje" b-h Muslimana nema opravdanja sa naučnog stanovišta, a praktično se pokazao štetnim. Naziv "Bošnjak" ne živi više u narodu, a ponekad je njime označavana pokrajinska pripadnost i nemuslimana". U XIX i XX veku sa tim izrazom su se vezivali reakcionarni pokreti. "Veliku teškoću predstavlja činjenica da se Muslimani nisu razvili kao nacija i da nema uslova da se razvijaju". Ne treba sprečavati Bosance i Hercegovce muslimanskog porekla da se izjasne za Srbe i Hrvate". Naziv b-h Muslimani ili samo Muslimani bili bi najpribližniji izrazi i odgovarali bi istorijskom nasljeđu i sadašnjem stvarnom stanju. Bosanci i Hercegovci iz muslimanskih porodica imaju kulturno nasljeđe koje ih jako odvađa od Srba i Hrvata. Prirodno obilježje jednog naroda čini jezik, a istorijsko kultura. Razlike među narodima BiH potiču uglavnom od istorijskog i kulturnog nasljeđa. Međutim, pod uticajem društvenog razvitka jugoslovenske zajednice te razlike gube na intenzitetu. Istoričar Đurđev je u ovom pitanju napustio naučni pristup i slijedio zvaničnu liniju.

U ovo poglavlje svrstavam članak "Značaj istorije u našem savremenom društvu" (Prilozi, br. LO/2, Sarajevo, 1974). Uvodno, Đurđev postavlja pitanje da li historiografija treba da bude nauka ili da se prilagođava svom vremenu, da li treba da pragmatički služi potrebama svog vremena, odnosno zahtjevima određene ideologije. Njegov odgovor je da je vrhunski zadatak savremene istorijske nauke da prikaže i objasni dosadašnji svestrani razvitak ljudskog roda i njegovih dijelova - naroda i nacija (19). Dosadašnji razvitak čovječanstva ne može objasniti nikakva jednostrano filozofsko-istorijska teorija. Marksistička filozofija istorije, istorijski materijalizam, filozofski pogled na odnos materijalnog života ljudi, društvene svijesti i svijesti uopšte samo je putokaz za stvarno istorijsko ispitivanje (21). Proučavanje savremene stvarnosti otkriva da čovječanstvo mora da saobrazi odnose u svijetu sa novom pozicijom čovjeka prema prirodi. Istoriofografija treba da pruži rekonstrukciju stanja i kretanja u prošlosti, rekonstrukcija mora dati sažetu naučnu sliku svedenu na ono što je bitno. Vrhunski zadatak istorijske nauke je da prikaže i objasni dosadašnji svestrani razvitak ljudskog roda. Puni smisao istorije je u izgrađivanju istorijske misli koja bi progresivnim snagama omogućila da ostvare svoje ciljeve. Samoupravljanjem i društvenim

dogovorom u našem društvu počinje da se ostvaruje viši stepen demokratije koji predstavlja sastavni dio progresivnog razvoja društva.

Nasuprot gledištu Meše Selimovića "da nas istorija ničem ne uči i da nikome nije učiteljica života", Đurđev zaključuje svoje razmatranje istorijskog razvitka čovječanstva uvjerenjem da su napredne društvene snage u čovječanstvu ne samo u stanju da sagledaju put u razvitku ljudskog roda nego i da se bore za njegov napredak. U pogledu da se nađu nova rješenja istorija je, smatra Đurđev, potvrdila da je učiteljica života.

Svoju misao o značaju istorije Đurđev izvodi iz marksističkog shvatanja istorije, umjesto iz sopstvene istorijske analize.

Povodom 85-godišnjice života predsjednika SFRJ i SKJ Josipa Broza Tita i 40-godišnjice na čelu Partije Đurđev je na svečanom skupu Akademije podnio referat "*Doprinos druga Tita teoriji naučnog socijalizma*" (Izdanje ANUBiH, Sarajevo, 1977). U referatu je Tito pragmatični revolucionar i državnik, predstavljen ne samo kao teoretičar koji usvaja i slijedi izvorne, fundamentalne Marksove teze, nego ih stvaralački razvija i podiže na viši teorijski stepen. Titov doprinos teoriji naučnog socijalizma potvrđuje se, po Đurđevu, gledištem o "prirodnim zakonima razvitka savremenog svijeta"; shvatanjem ljudskog razvitka kao "prirodno-istorijskog procesa" (11, 12); formulisanjem teorije odbrane na iskustvu "vojne doktrine jugoslovenskog ustanka i revolucije" izražene u sistemu opštenarodne odbrane (15); humanističkom komponentom u njegovoj revolucionarnoj djelatnosti (17); odbrani samosvojnosti jugoslovenske revolucije od Staljinove agresije (18); koncepcijom izgradnje samoupravnog socijalističkog društva; shvatanjem socijalizma kao procesa "socijalnog oslobođenja ličnosti", kao procesa "nacionalnog oslobođenja ličnosti" (22); ulogom inicijatora pokreta nesvrstavanja koji odgovara prirodnim zakonima savremenog svijeta i predstavlja "novu stepenicu razvitka čovječanstva ka "podruštvljenom čovječanstvu" (25).

Prema izloženoj interpretaciji stiče se utisak da je Tito bio prevashodno teoretičar koji se suvereno kretao u mnogim oblastima teorije naučnog socijalizma, koji je dao maestralni doprinos razvoju markstističke teorije, a Đurđev je imao posebno zadovoljstvo da u određenim Titovim koncepcijama konstatuje saglasnost sa sopstvenom kritikom postmarksističke teorije. Nameće se misao da je u teoretskom umu Tita i Đurđeva izvorni marksizam imao svoje autentične protagoniste.

Okolnost svečanog skupa djelovala je da je referat Đurđeva imao karakter panegirika, i suštinom i oblikom.

U časopisu Prilozi, br. 13, 1977. pod naslovom "*Dolazak Josipa Broza Tita na čelo Partije 1937. i Titovo NE 1948. godine*" Đurđev je objavio predavanje koje je održao na svečanoj akademiji na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 23. maja 1977. U predavanju - članku (11-16) Đurđev naglašava da

je Titovim dolaskom na čelo Partije započeo hod samosvojne socijalističke revolucije u Jugoslaviji u kome se ostvario Titov strateški koncept originalnog spoja narodno-oslobodilačkog rata i demokratske revolucije koja je nosila rješenje nacionalnog i socijalnog pitanja, koja je u stvari bila socijalistička revolucija. Ona se i u pripremama i u toku narodnooslobodilačkog rata uklopila u svjetsku antifašističku borbu. Poslije pobjede, Jugoslavija se morala osloniti na Sovjetski Savez i u cilju brze obnove i izgradnje uvesti centralistički sistem u provođenju državne ekonomske politike. Tada nastaje prekid u samosvojnom hodu revolucije. Međutim, poslije 1948., kada je Tito odbio da se pokori Staljinu i Kominformu, nastavlja se prirodni hod koji je doveo do formiranja samoupravnog socijalističkog društva u Jugoslaviji. Samoupravno društvo nije se u prvom redu začelo kao način i sistem odbrane od pritiska Sovjetskog Saveza i Kominforma, već kao primjena marksističke teorije o odumiranju države. U međunarodnim odnosima Jugoslavija je inicirala pokret nesvrstavanja, koji je bio njen državni interes i strateški pravac njene međunarodne politike. Na taj način "jugoslovenska revolucija se na najbolji način uklopila u svjetsku antiimperijalističku revoluciju. Đurđev zaključuje članak tvrdnjom da je Josip Broz Tito dao osnovni koncept samosvojnosti jugoslavenske socijalističke revolucije.

ZNAČAJKE LIČNOSTI I NAUČNOG DJELA

Monografija koju završavamo ima više poglavlja, ali se sva odnose na životni put i životno djelo historičara Branislava Đurđeva. Na raspolaganju su nam stajali materijali koji se nalaze u njegovom dosijeu u ANUBiH, studije i knjige u biblioteci ANUBiH, kao i u mojoj biblioteci, jer mi je Đurđev poklonio najveći broj separata svojih radova, kao i knjiga koje je objavio u Sarajevu i Novom Sadu. Osim toga, koristio sam Bibliografiju koju je sam sačinio i predao Akademiji, kao i Bibliografiju njegovih radova koju je Vesna Mušeta-Aščerić objavila u Prilozima, br. 28. Sarajevo, 1999.

Monografija predstavlja nastavak realizacije projekta "Akademici - historičari" koji sam predao ODN ANUBiH 6. 01. 2000. Prvi segment Projekta čini knjiga o Anti Babiću, koju je, kao posebno izdanje, objavila ANUBiH 2001. Ni u primjeru Ante Babića, ni u primjeru Branislava Đurđeva nije mi bila namjera da pišem stručne studije o njihovom naučnom djelu, jer nisam mi medievist, ni osmanist, ali sam ih tokom dugogodišnje saradnje u raznim prilikama i oblicima, poznao kao ljude i naučnike, pa je moja odluka da o njima pišem kao historičarima motivirana razlozima prijateljstva i saradnje što je u mom intelektualnom i duhovnom životu dobilo postojano mjesto. Uz biografske i bibliografske podatke, izvor na kome sam pripremao i oblikovao monografiju o Đurđevu predstavlja naša višedecenijska saradnja na Filozofskom fakultetu, u časopisu Pregled, Institutu za istoriju radničkog pokreta i u ANUBiH.

Biografski put Đurđeva obilježen je određenim činjenicama od kojih posebnu važnost ima izbor studija historije i orijentalne filologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu (1928-1934), izbor za redovnog člana Istorijskog društva u Novom sadu (1936), studentski boravak u Carigradu i proučavanje turske građe - crnogorskih deftera iz vremena Skender-bega Crnojevića (1938), imenovanje za kustosa-pripravnika u Zemaljskom muzeju u Sarajevu 1939., zarobljeništvo u Njemačkoj (1941-1945), od osnivanja Filozofskog fakulteta u Sarajevu do penzionisanja profesor na Katedri za istoriju, jedan od članova Redakcionog odbora i autor Druge knjige Istorije naroda Jugoslavije, od osnivanja Orijentalnog instituta bio je njegov direktor (1950-1964), jedan od inicijatora Naučnog društva BiH (1955), poslije osnivanja ANUBiH pripremio Projekt i organizovao Komisiju za izradu Istorije naroda BiH (1968), predsjednik ANUBiH 1968-1971., preselio u Novi Sad 1980., gdje ostaje do 1988. kad se vraća u Sarajevo u kome doživljava smrt supruge Ruže (1991). Sredinom 1992. ponovo odlazi u Novi Sad, gdje ga zatiče smrt 26. II 1993. U njegovoj raznovrsnoj i bogatoj naučnoj aktivnosti ističe se učešće u svim međunarodnim kongresima historičara sa prilogima o aktuelnim temama i polemikama što ga je učinilo poznatim u svijetu historiografije, kao i na svim kongresima jugoslavenskih historičara koji su predstavljali tribine na kojima je aktuelizirao određene probleme značajne u našoj istoriji i istorijskoj nauci.

Za silne inicijative i poslove organizatorskog i naučnog karaktera trebalo je sposobnosti i volje, znanja i snage. Radne i naučne inspiracije zahtijevale su kapacitet umne i fizičke energije da bi se okrunile djelotvorno - rastom ustanove, člancima, studijama, raspravama, polemikama, edicijama, knjigama, intelektualnim stvaralaštvom na različitim područjima duhovnog izraza i afirmacije. Đurđev je raspolagao izvorom energije, koji se činio nepresušnim. Što se više trošila, njen izvor se produbljivao a energija obnavljala. Ako bi se datumski pratila njegova naučna istupanja i inicijative šireg značaja stekli bi uvjerenje da u lancu kreativnog dokazivanja, koje je bilo imperativ prirode njegove ličnosti, nije bilo prekida ni zastoja. Hranjena nepotrošivom energijom, lokomotiva njegovih inspiracija i ideja, koje su težile potvrđivanju formom, kao da nije imala stanica. Biografija se ispunjavala bibliografijom, takoreći iz dana u dan. Kada bi se zbrojile stranice svih njegovih tekstova i uobličile u knjige, bila bi to impresivna biblioteka sačinjena od dugog niza tomova. Intelektualnu energiju Đurđev je rasipao neravnomjerno, jednako na osmanističke studije, marksističke teorijske rasprave, naučna predavanja i publicistička istupanja. Od te neracionalnosti trpjela je osmanistika, koja je primarno bila njegov naučni poziv.

To je razlog što smo razmatranju njegovih osmanističkih studija dali širi prostor u našem radu. Naše literarno poznavanje osmanistike nije dopuštalo da se bavimo evaluacijom osmanističkog opusa Đurđeva ni u cjelini ni pojedinih jedinica. Svaki drugi pristup bio bi sa naše strane pretenciozan. Ovom prilikom možemo konstatovati da osmanistička naučna kritika još nije dala ocjenu naučne vrijednosti i doprinosa Đurđeva našoj osmanistici. Ono što se može kazati kao pozitivna činjenica jeste da je već poslije završenih studija (1934) počeo da objavljuje radove iz osmanistike, da je u istorijskim časopisima u Novom Sadu, Cetinju i Sarajevu objavio više priloga kojima je potvrdio naučnu orijentaciju i da je od 1947., pa tokom više od 40 godina, objavljivao osmanističke tekstove i istorijske izvore koji se odnose na istoriju naših naroda za vrijeme turske vlasti. U značajne pozitivne činjenice, koje se tiču razvoja osmanistike dolazi svakako njegov nastavnički predavački rad, koji je najdublje vezan za stvaranje nekoliko generacija osmanista, kao i osnivanje Orijentalnog instituta i časopisa POF. Direktor Orijentalnog instituta bio je punih 14 godina, pa je u to vrijeme, zahvaljujući i nastojanju Đurđeva, koji je u Institutu okupio ugledne specijaliste - saradnike, Sarajevo steklo ugled centra jugoslavenske osmanistike i orijentalistike.

Posmatran u tematsko-sadržajnom pogledu, predmet osmanističkih radova Đurđeva pripada crnogorskoj i srpskoj istoriji u doba turske vlasti, čijom je obradom dao relevantan doprinos našoj osmanistici. Svaki od ovih radova utemeljen je na izvornoj turskoj građi i istorijskoj literaturi sa kritičkim pristupom da bi zadatu istorijsku problematiku rasvijetlio u skladu sa

zahtjevima objektivne istorijske nauke. Već se u osmanističkim studijama Đurđev predstavio kao vrstan polemičar, koji metodom kritike nastoji da svom stanovištu pribavi naučnu valjanost. Rijetki su primjeri u historiografiji da autor doktorske disertacije naučno osporava stavove člana Komisije pred kojom brani disertaciju, kao što je postupio Đurđev kritikom gledišta akademika Gliša Elezovića. SANU mu to neće nikada oprostiti, a ni Đurđev Srpskoj Akademiji odnos prema njemu. Polemike koje je vodio Đurđev sa istoričarima Glišom Elezovićem, Gligorom Stanojevićem Nadom Klaić, Mirjanom Gross, Radovanom Samardžićem, Sergijem Dimitrijevićem i drugim predstavljale su izazov ne samo da se konfrontiraju gledišta, već i radi cjelovitijeg naučnog spoznavanja određenih pojava i istorijskih procesa.

Kao osmanist i istraživač etničkih procesa u našoj prošlosti Đurđev je značajan po istorijskim sintezama u proučavanju društvene fenomenologije i karaktera turskog feudalizma, pojave i uloge Vlaha - stočara u istorijskom razvitku srpskog i crnogorskog naroda, kao i u proučavanju nastanka i razvika plemena u Crnoj Gori i Hercegovini. Njegovo naučno djelo, sačinjeno na rezultatima istraživanja društveno-ekonomskih i etničkih procesa koji su se zbivali u doba turske vladavine u našim zemljama predstavlja trajnu baštinu u našoj i svjetskoj osmanistici. Čine je četiri knjige i preko 150 bibliografskih jedinica osmanističkih studija i priloga. Po ličnom naučnom rezultatu i doprinosu Đurđev je bio jedan od pionira naše osmanistike. Po izvjesnim priložima može se smatrati njenim utemeljivačem. Volio bih da ovi moji zaključci dobiju potvrdu naše moderne kritičke osmanistike.

U tematskom programu naučnog skupa povodom 40-godišnjice Naučnog društva i 30-godišnjice ANUBiH o naučnom djelu Branislava Đurđeva rečeno je (dr. Vesna Mušeta-Aščerić) da je u mnogo čemu originalno i da je naučna objektivnost njegova bitna karakteristika. Vrijednost svakog naučnog djela potvrđuje se trajanjem.

Drugu oblast naučne aktivnosti Đurđeva pokrivaju njegove marksističke teoretske rasprave. One su nastale iz njegovog uvjerenja i opredjeljenja da slijedi, zastupa i brani izvorni marksizam od "oficijelnih sljedbenika" Marksove teoretske misli. U tom pogledu Đurđev se pozivao na gledišta i stavove koje je Marks izložio u "Njemačkoj ideologiji", Predgovoru "Kapitalu", "Prilogu kritici političke ekonomije", "Prilogu kritici Hegelove filozofije prava", a Engels u "Antidiringu", "Porijeklu porodice, privatne svojine i države" i djelu "Fojerbah i kraj njemačke klasične filozofije". U navedenim djelima, po mišljenju Đurđeva, sadržana je izvorna marksistička filozofska misao, koju suvremeni marksisti, postmarksisti, pod uticajem staljinizma shemati-ziranjem iskrivljuju u nastojanju da svoje interpretacije razvitka društva izjednače i predstave kao autentični marksizam. Zasluga je Đurđeva što je sistematskom kritikom postmarksizma doprinio tumačenju izvorne teoretske misli Marksa, prije svega u istorijskoj nauci. Kritiku postmarksizma

izložio je u brojnim prilogima i raspravama, koje je sabrao u knjigu "Razvitak čovečanstva i društvo", ali i u radovima koje nije uvrstio u ovu knjigu, a u njima se bavi teorijskim pitanjima u istorijskoj nauci, kao što su npr. Rasprave "O takozvanim najopštijim zakonima razvitka društva", "Stupnjevi razvitka istoriografije u istorijsku nauku", "Sinteza kao metoda u istoriji" i neki drugi radovi.

Đurđev odbacuje tumačenja staljinista, postmarksista da je osnovni zakon razvitka čovečanstva smjena društveno- ekonomskih formacija u slijedu: prvobitna zajednica, ropstvo, feudalizam, kapitalizam i socijalizam, tj. da novi poredak zakonito proizilazi iz prethodnog. Pozivajući se na Marksa koji je smatrao da je takvom "zakonitošću" nedopustivo tumačiti historijski razvitak ljudskog roda, Đurđev je argumentirano obesnažio tezu postmarksista po kojoj su novi društveni odnosi nastajali revolucijom, jer su se konstituirali "prirodno- istorijskim procesom".

U polemici sa shvatanjima postmarksista on je nalazio uporište u fundamentalnim teoretskim koncepcijama Marksa (i Engelsa), ali mu je polemika nametnula zahtjev da definira svoju kritiku. Po njemu, postmarksistička teorija odstupa od Marksovog shvatanja razvitka čovečanstva kao prirodno-istorijskog procesa i razvitak čovečanstva svodi na razvitak društva. Ova teorija se uporno zastupa u Sovjetskom Savezu i istočno-evropskim socijalističkim zemljama. Đurđev takođe naglašava da društveno-ekonomska formacija ne može biti vječna i univerzalna kategorija i da se klasnom borbom ne može objasniti čitav razvoj čovečanstva u epohi civilizacije. Uz to, on argumentirano opovrgava postmarksističku tezu da su u društvenom razvitku odlučujući samo ekonomski odnosi.

U kritici postmarksizma Đurđev se nije oslanjao jedino i isključivo na Marksa, već i na značajna imena u svjetskoj istorijskoj nauci i sociologiji, na učenja Makijavelija, Monteskijea, na filozofiji Voltera, a posebno na njemačkog historičara Leopolda Rankea. On je smatrao da je Rankeova istorijska škola obogatila istorijsku nauku tumačenjem istorijskog procesa idejama epohe i insistiranjem da objektivnost postane osnovni princip u pogledu unapređenja metoda istraživanja. I Kontov pozitivizam izvršio je značajan uticaj u razvoju istorijske nauke istupanjem protiv filozofije istorije i usvajanjem empirizma kao osnovnog metodološkog načela, shvatanjem da se društvo razvija po određenim društvenim zakonima. Ali je tumačio razvitak čovečanstva samo kao društveni proces i tako u istoriografiji stvorio sociološku teoriju koja se temelji na sociološkoj shemati. Od autora modernog pravca u istoriografiji Đurđev je izrazito cijenio E. Bernhajma, H. Bera i F. Brodela. U udžbeniku istorijske metodologije i filozofije istorije Bernhajm je insistirao na ocjeni vrijednosti rezultata istorijskog procesa i protivio se shvatanju da filozofija istorije može biti opšta historija jer

je filozofija principijelna, a historija deskriptivna. Po Đurđevu, H. Ber je začetnik strukturalno-sociološke škole kojom počinje moderna francuska historiografija, koja se razlaže u dugotrajnost i stalnost, odnosno na istoriju i trajanje. F. Brodel je prvo ime "analista", grupe istoričara okupljenih oko časopisa "Annales". Oni su težili prirodno-istorijskoj sintezi sa jasnim uticajem ekonomskog faktora u sociološkom prilazu. Đurđev ističe da je to jedina istorijska škola u savremenoj historiografiji koja nastoji da unaprijedi metode istorijskog istraživanja. U modernoj istorijskoj nauci svoje mjesto ima postmarksistička historiografija o kojoj je kritički pisao Đurđev u brojnim studijama, raspravama i prilogima sa teorijskom tematikom. S razlogom i argumentirano on je osporavao filozofsko-istorijsku teoriju postmarksizma o sukcesivnoj smjeni pet društveno-ekonomskih formacija kao opštem zakonu razvitka društva i ujedno osnovnom zakonu u razvitku čovječanstva. On nalazi da je korijen postmarksizma u nesposobnosti i neprihvatanju da se historija shvati kao prirodno-historijski proces.

Ono što je bila zajednička odlika u njegovom razmatranju i tretiranju pojedinih istorijskih škola i teorija, to je bila kritička pozicija prema njihovim tezama. Ma koliko da je uvažavao izvjesna tumačenja istorijskih činjenica i procesa u radovima pojedinih autora, krajnji sud Đurđeva nije bio pozitivan. Od Rankea i Momzена do Brodela. U njegovoj kritici najgore su prošli postmarksisti, a zatim neki naši sociolozi, filozofi i istoričari. Međutim, postmarksizam je bio preokupacija i motivacija teorijskih rasprava Đurđeva, tačnije kritika postmarksizma sa pozicija izvornog marksizma. Shematičnost i dogmatičnost su osnovna obilježja postmarksizma, naročito njegovog najortodoksnijeg izraza. U postmarksizmu se izgubio smisao i zahtjev da se historijski prilazi problemima, odstupilo se od Marksovog istorizma da se naučno prilazi problemima evolucije u razvitku čovječanstva. Zahtjev antidogmatiskog marksizma je da se marksizam očisti od postmarksističkih nanosa koje je donijelo dogmatiziranje i pretvaranje istorijskog materijalizma u filozofiju istorije koju su odbacivali Marks i Engels. Kritika postmarksizma u radovima Đurđeva počiva na citatima stavova izvornog marksizma, koji se takvim postupkom konzervira i kanonizira kao filozofija i nauka. Uvjeren u neospornost Marksove teorije, Đurđev je pretvara u neporecivu i vječnu istinu, pa tako svoju kritiku postmarksizma lišava izvorne, autentične vrijednosti marksizma kao kritičke teorije, izdvaja marksizam iz "prirodno-istorijskog procesa". Đurđev je doktrinarno osporavao "postmarksizam", ali je pri tome dogmatizirao izvorni marksizam i pretvarao ga u ortodoksno učenje.

Sa istom strašću i energijom kao u oblasti osmanistike i marksističke teorije, Đurđev je učestvovao i u sferi javnog, društvenog života. Na svu sreću za nauku, kojoj je dao glavnu masu energije, za javnu društvenu aktivnost trošio je njen ostatak. Međutim, za razliku od naučne, ovu aktivnost nije

prožimala ni polemika ni kritika. Imao je ambiciju da se potvrđuje u svakom obliku djelovanja. Prostor iz koga je nastupao bio je širok i određen njegovim radnim prisustvom na Filozofskom fakultetu, u Naučnom društvu BiH, Akademiji, na međunarodnim i jugoslavenskim kongresima historičara gdje je sticao bogato iskustvo i proširivao područje intelektualne radoznalosti i potrebe da iskazuje darove svoje nemirne i aktivne ličnosti. Kao da mu nije bilo dovoljno što je postizao u naučnoj karijeri - a osvojio je vrhunske akademske stepene: univerzitetskog profesora, višestrukog akademika, priznatog historičara u državnim i međunarodnim relacijama - ispoljavao je težnju za afirmacijom i u vannaučnom, društvenom životu. Ali, tu je posustao njegov kritički metod, kojim je bio prožet njegov naučni rad, pa su njegove inicijative javnog karaktera bile motivirane i osmišljene aktuelnim političkim interesima i tokovima. Kad raspravlja o radu na Projektu Istorije naroda BiH, o samoupravljanju na univerzitetu i naučnim ustanovama ili kad govori o zaslugama Partije i predsjednika Josipa Broza Tita, za oslobođenje zemlje od okupatora, o izgradnji samoupravnog socijalističkog društva i međunarodnoj afirmaciji SFRJ kao inicijatoru pokreta nesvrstanih zemalja Đurđev je sav u stilu i argumentaciji aktuelne politike u kojima je nestao polemički i kritički pristup i ton.

Sve što je u životu postigao, dogodilo se to u BiH. Sve što je postigao dao je BiH. Utoliko je napuštanje Sarajeva (1980) i njegov odlazak u Novi Sad bio neočekivan. Na Savjetovanju u ANUBiH (28. III 1979) "Položaj i usloga ANUBiH u našem samoupravnom socijalističkom društvu" razmatra i zalaže se za uspješnije oblike u djelovanju i društvenoj afirmaciji ANUBiH, a u novosadskom listu "Dnevnik" (17. VI 1979) objavljuje članak "Uloga Akademije nauka i umjetnosti, povodom osnivanja Vojvođanske akademije nauka i umjetnosti". Očigledno, već je bio na putu u Novi Sad i vidio se u sastavu VANU, možda na čelnoj funkciji. Kao svojevremeno u Naučnom društvu BiH i ANUBiH. U Sarajevo se vratio 1. XI 1988. Redovno je prisustvovao sjednicama ODN, ali bez nekadašnjeg živog učešća i inicijative kao ranije. Teško je doživio smrt supruge Ruže (1991), a još teže je podnio život u granatiranom Sarajevu. Ponovo će napustiti Sarajevo sredinom 1992. Zauvijek. Životni put završio je u 85-oj godini u Novom Sadu 26. II 1993.

Djela
Odjeljenje društvenih nauka

Enver Redžić
Branislav Đurđev - ličnost i djelo

Izdavač
Akademija nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

Lektor-korektor
Snježana Čerić

DTP
Rasim Kovačević

Tiraž: 300

Štampa
DES, Sarajevo

Sarajevo, 2003. godine

